

Міністерство освіти і науки України
Національний технічний університет
«Дніпровська політехніка»

Навчально-науковий інститут державного управління
Кафедра державного управління і місцевого самоврядування

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА
кваліфікаційної роботи ступеня магістра

студента Ковальчука Олександра Михайловича

академічної групи 281М-21з-1ДУ

спеціальності 281 Публічне управління та адміністрування

на тему: «Удосконалення сил територіальної оборони ЗСУ в контексті захисту від збройної агресії»

Керівники	Прізвище, ініціали	Оцінка за шкалою		Підпис
		рейтингов ою	інституційно ю	
кваліфікаційної роботи	Липовська Н.А.			
розділів:				

Рецензент:				
------------	--	--	--	--

Нормоконтролер:	Вишневська О.В.			
-----------------	-----------------	--	--	--

Дніпро
2022

РЕФЕРАТ

Пояснювальна записка кваліфікаційної роботи ступеня магістра на тему «Удосконалення сил територіальної оборони ЗСУ в контексті захисту від збройної агресії».

84 стор., 83 джерела.

ТЕОРІЯ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ, БЕЗПЕКА, ОБОРОНА, «ГІБРИДНІ ЗАГРОЗИ», ТЕРИТОРІАЛЬНА ОБОРОНА, РЕФОРМУВАННЯ.

Об'єкт дослідження – публічне управління у сфері забезпечення оборони.

Предмет дослідження – удосконалення сил територіальної оборони ЗСУ в контексті захисту від збройної агресії.

Мета дослідження – визначення основних напрямків та пріоритетів реформування територіальної оборони в Україні.

У першому розділі досліджуються підходи щодо реформування сфери забезпечення оборони України, аналізується можливість забезпечення безперервності процесу управління у сфері національної безпеки. Другий розділ присвячено дослідженню історичних та зарубіжних практик підготовки населення до оборони держави. У третьому розділі розглядаються можливості та рекомендації щодо забезпечення розвитку територіальної оборони в Україні.

Сфера практичного застосування результатів роботи – органи сектору безпеки та оборони.

ABSTRACT

Explanatory note of the master's degree qualification thesis on the topic «Improvement of territorial defense forces of the Armed Forces of Ukraine in the context of protection against armed aggression».

84 pages, 83 sources.

GOVERNMENT THEORY, SECURITY, DEFENSE, «HYBRID THREATS»,
TERRITORIAL DEFENSE, REFORMS.

Object of research – public administration in the field of defense provision.

Subject of research – improvement of territorial defense forces of the Armed Forces of Ukraine in the context of protection against armed aggression.

The purpose of research – determination of the main directions and priorities of territorial defense reform in Ukraine.

The first chapter examines approaches to reforming the sphere of defense of Ukraine, analyzes the possibility of ensuring the continuity of the management process in the sphere of national security. The second chapter is devoted to the study of historical and foreign practices of preparing the population for the defense of the state. The third chapter examines opportunities and recommendations for ensuring the development of territorial defense in Ukraine.

Scope of practical application – bodies of the security and defense sector.

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ У СФЕРІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОБОРОНИ	7
1.1. Публічне управління у сфері забезпечення оборони як об’єкт наукового дослідження	7
1.2. Забезпечення перманентності управління у сфері національної безпеки	20
РОЗДІЛ 2. ПІДГОТОВКА НАСЕЛЕННЯ ДО ВІЙСЬКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ: КОМПАРАТИВНИЙ АНАЛІЗ	32
2.1. Підготовка молоді до військово-професійної діяльності у ретроспективі	32
2.2. Організаційні засади військової підготовки у ХХ–ХХІ століттях у країнах Європи та США	40
РОЗДІЛ 3. ПРІОРИТЕТИ ПОДАЛЬШОГО РОЗВИТКУ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ОБОРОНИ УКРАЇНИ	60
3.1. Формування системи територіальної оборони в Україні	60
3.2. Перспективи розвитку територіальної оборони в контексті завдань органів публічного управління України	69
ВИСНОВКИ	82
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	86

ВСТУП

Актуальність теми. Сили територіальної оборони прийняли до своїх лав понад сто тисяч українців, які разом з іншими видами й родами військ ЗСУ захищали Київ, Суми і Чернігів, пильнують рубежі на півночі, тримають оборону Харкова, Миколаєва та Запоріжжя, звільняють Харківщину, Донеччину та Херсонщину. Завдяки сміливості та стійкості наших воїнів було зламано плани ворога.

Україна демонструє виняткову рішучість, стійкість і військові спроможності, намагаючись захистити себе від неспровокованої масивної атаки з боку Росії. Нині досвід підрозділів Сил ТрО та результати виконання ними бойових завдань є предметом аналізу і вивчення, і фактично – розроблення нової формули національного спротиву України. Це обумовлює актуальність теми дослідження.

Дослідженню теоретичних засад та розвитку публічного управління у сфері забезпечення оборони України присвячені роботи О. Бодрука, В. Бучика, А. Ванавербєка, К. Грищенко, М. Карпенка, А. Качинського, В. Ліпкана, В. Мандрагелі, Л. Новак-Каляєвої, Х. Нольте, Ю. Оборотова, А. Падеріна, Б. Пережняка, Г. Перепелиці, А. Семенченка, Г. Ситника, А. Сіцінського, Т. Стародуб, О. Суходолі, В. Телелима, Л. Тімченка, В. Фролова, В. Чалого, Л. Чекаленко, інших.

Метою дослідження є визначення основних напрямків та пріоритетів реформування територіальної оборони в Україні.

Для досягнення мети запропоновано вирішення наступних завдань:

- розкрити сутність публічного управління у сфері забезпечення оборони як об'єкта наукового дослідження;
- дослідити особливості забезпечення перманентності управління у сфері національної безпеки з урахуванням зарубіжного досвіду;

- проаналізувати особливості підготовки молоді до військово-професійної діяльності у ретроспективі;
- дослідити організаційні засади військової підготовки у XX–XXI століттях у країнах Європи та США;
- визначити основні напрями реформування системи територіальної оборони в контексті завдань органів публічної влади.

Об'єкт дослідження – публічне управління у сфері забезпечення оборони.

Предмет дослідження – удосконалення сил територіальної оборони ЗСУ в контексті захисту від збройної агресії.

Методи дослідження. Методологічною основою дослідження є широкий комплекс загальнонаукових і спеціальних методів дослідження. Загальна стратегія дослідження базується на методології публічного управління, зокрема у сфері безпеки та оборони, що визначає основні етапи його розвитку в їх діалектичному взаємозв'язку.

На основі діалектичного методу пізнання розглянуто процеси зародження та розвитку концепцій публічного управління у сфері забезпечення оборони в динаміці європейського державотворення, а також формування сучасних систем колективної безпеки й оборони.

Застосування структурно-функціонального аналізу при дослідженні системи безпеки та оборони дозволило визначити основні тенденції подальшого розвитку системи територіальної оборони України.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ У СФЕРІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОБОРОНИ

1.1. Публічне управління у сфері забезпечення оборони як об'єкт наукового дослідження

Існує певна специфіка публічного управління у сфері забезпечення оборони, що актуалізує дослідження її особливостей. Оскільки проблематика безпеки та оборони держави має дуалістичний характер стосовно предмету дослідження. Йдеться про дві окремі, але глибоко взаємопов'язані та взаємообумовлені категорії: «безпеку» та «оборону».

У науковій літературі «безпеку» визначають, зокрема, як «умови, в яких перебуває складна система, коли дія зовнішніх і внутрішніх чинників не призводить до процесів, що вважаються негативними по відношенню до даної складної системи у відповідності до наявних, на даному етапі, потреб, знань та уявлень» [3]. Г.Ситник вважає, що для поняття «безпека» характерна складність та суперечливість, обумовлена сучасними процесами трансформацій геополітичного та гео економічного простору, необхідністю розв'язання глобальних проблем безпеки, кардинальними суспільно-політичними та соціально-економічними змінами, що останнім часом спостерігаються у багатьох країнах, які здійснюють визначальний вплив на міжнародну та національну безпеку [4, с. 18]. На думку дослідника, «безпека – це певний стан системи, за якого вона зберігає свою цілісність, стійкість (стабільність), здатність до ефективного функціонування і прогресивного розвитку, а відтак – можливість надійного захисту усіх її елементів (підсистем) від будь-яких деструктивних внутрішніх і зовнішніх дій» [4, с. 28].

Сучасне наукове знання про безпеку включає певні уявлення про цей феномен в межах технічних, юридичних, воєнних, політичних, соціальних та інших наук, що знаходяться у взаємному зв'язку. Акумуляовані й структуровані

суспільствами системи цінностей є фундаментальним чинником, який визначає сутність змісту поняття «безпека» при намаганні держав ці цінності захистити. Вказаний чинник обумовлює відповідні засоби, способи, механізми й інструменти тощо, які держава використовує для забезпечення безпеки. У цьому випадку «безпека» визначається й безпосередньо пов'язується із суб'єктивними за своєю природою оцінками характеру й масштабів загроз цінностям суспільства, які характерні для конкретно-історичного періоду в його розвитку.

Таким чином наявність безпеки дозволяє суспільству зберігати та примножувати свої базові цінності.

Можна погодитись із Г. Ситником, який вважає, що безпека сама є цінністю, поряд з іншими цінностями суспільства і держави. Саме таке розуміння поняття «безпека» сьогодні вважається класичним серед наукових шкіл США і провідних країн Заходу [5, с. 38]. Отже, безпека, не будучи чимось матеріальним, є своєрідною характеристикою та необхідною передумовою життєдіяльності, прогресивного розвитку та функціонування суспільства.

У зв'язку з тим, що сучасні уявлення про феномен безпеки є досить різними, з'являються нові альтернативні визначення поняття безпеки, зокрема, безпека розуміється як відсутність небезпеки та розглядається як невід'ємна властивість (атрибут) системи, як результат специфічної діяльності, передусім державних інститутів, або як певний стан [6, с. 44]. Сучасні уявлення про безпеку демонструють значний діапазон і неоднозначність підходів до її дефініцій, кожне з яких також має велику кількість по-різному визначених характеристик.

У поняття безпеки закладається й наявність інститутів, які покликані забезпечити потребу людини, суспільства, держави у безпеці, тобто держави (в особі органів влади) і права; суспільства, громадянського суспільства і людини як суб'єктів забезпечення безпеки; а також економічних, соціальних, політичних, гуманітарних та інших умов. сучасні дослідники у визначенні категорії «безпека» ґрунтуються на розумінні феномену безпеки як відсутності

небезпеки, нейтралізації загроз, захищеності життєво важливих інтересів людини, суспільства, держави, розкриваючи його крізь призму ціннісних і світоглядних орієнтацій суспільства. Осмислюючи феномен безпеки крізь категорії «цінності», «національні інтереси», «розвиток», «суверенітет», «потреби», «права і свободи», «людина і суспільство», була закладена основа для введення в обіг та концептуалізації поняття «національна безпека» [7].

У понятійно-категоріальному апараті теорії національної безпеки та теорії державного управління наявний значний оперативний потенціал відповідних складових, зокрема: «національна безпека», «стратегія національної безпеки», «регіональна безпека», «міжнародна безпека», «національні інтереси», «загроза національним інтересам», «система національної безпеки», «система забезпечення національної безпеки», «сектор безпеки» тощо [8].

Для нашого дослідження видається найбільш доречним визначення, що подає Енциклопедія державного управління, в якому національна безпека окреслена як «захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави (національних інтересів), за якої забезпечуються сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація загроз національним інтересам у різних сферах життєдіяльності суспільства та держави» [9].

Загальне розуміння базових категорій проблематики певною мірою сформувалось в динаміці ХХ ст. під час розв'язання проблем національної безпеки. У глобальних та регіональних актах міжнародного права, в керівних політичних і воєнно-політичних документах було розроблено та достатньо чітко структуровано науковий апарат стосовно питань безпеки та заходів її забезпечення.

Водночас, у наукових колах відсутня єдина думка стосовно того, що доцільно розуміти під цим поняттям: стан, чи категорію, яка характеризує стан. Вітчизняні та зарубіжні дослідники, нормативні документи дають різні тлумачення сутності поняття національна безпека. На думку Г.Ситника, це

свідчить про відсутність єдиного розуміння не тільки сутності, але й природи виникнення, діалектики розвитку, механізмів формування й можливого управлінського впливу на системні характеристики національної безпеки [4, с. 89]. У цьому зв'язку важливими та взаємопов'язаними є поняття «стратегія національної безпеки» та «доктрина національної безпеки», що підкреслюють їх державно-управлінський потенціал. Так, доктрину національної безпеки слід розуміти як стан захищеності життєво важливих інтересів особистості, суспільства і держави, суспільних цінностей від зовнішніх та внутрішніх загроз. Головною відмінністю національної безпеки в демократичній державі є пріоритет захисту прав людини, її життя і свобод.

Таким чином, оскільки безпека розглядається як особиста, суспільна, корпоративна та державна, національна безпека є інтегральною характеристикою безпеки людини, безпеки суспільства та державної безпеки, її рівень залежить від дотримання у процесі державного управління певного балансу між національними інтересами, ризиками у їх реалізації та можливостями держави. Безпека людини (громадянина) розглядається як захищеність її життєво важливих інтересів, за якої забезпечуються її всебічний прогресивний розвиток та самореалізація. Безпека суспільства передбачає захищеність життєво важливих інтересів соціальних груп і суспільства в цілому, за якої забезпечуються їх всебічний прогресивний розвиток. Безпека держави – це передусім захищеність її конституційного ладу, суверенітету і територіальної цілісності від зовнішніх та внутрішніх загроз [10, с. 45].

Конкретний рівень (ступінь, міра) безпеки людини (громадянина) залежить від багатьох чинників. Зокрема від характеристик політичного режиму, стану економіки та соціальної сфери, від результатів розв'язання проблеми щодо прогнозування, своєчасного виявлення, запобігання та нейтралізації загроз у прогресивному розвитку та самореалізації окресленої проблеми в політичній, економічній, соціальній та гуманітарній сферах. Окрім цього, забезпечення безпеки людини (громадянина) та суспільства передбачає наявність та розвиток інститутів суспільного управління, зокрема державних та

інститутів громадянського суспільства, розвинутих форм суспільної свідомості, чинного законодавства тощо, що гарантують реалізацію законних інтересів, захист прав і свобод кожного члена суспільства. Відповідно, рівень безпеки суспільства, залежить від політичного режиму, стану економіки та соціальної сфери, розвитку духовно-культурного потенціалу суспільства, сукупності умов, що дозволяють реалізувати права і свободи всіх суспільних груп населення та протистояти діям, що ведуть до розколу суспільства, і, як і безпека людини, – від результатів прогнозування, своєчасного виявлення, запобігання та нейтралізації загроз прогресивному розвитку суспільства у різних сферах його життєдіяльності.

Взаємодію особи, суспільства й органів державної влади та місцевого самоврядування у процесі забезпечення національної безпеки, з урахуванням взаємозв'язків між ними та середовища їх існування, можна розглядати як відкриту, динамічну, соціальну систему: систему національної безпеки. Головною метою цієї системи є інтеграція зусиль особи, суспільства та держави для реалізації національних інтересів. Зміст політики національної безпеки значною мірою залежить від вибору концептуального підходу щодо її забезпечення. Тоді вказаний підхід визначає систему офіційних поглядів політичного керівництва держави щодо принципів, можливих засобів, способів, методів і механізмів реалізації національних інтересів, а також ролі і місця вказаних інтересів у зовнішній політиці держави [11].

Воєнна безпека, як вид і структурний елемент національної безпеки, безпосередньо пов'язана з обороноздатністю країни, яка, у свою чергу, обумовлена військовою могутністю держави, її зовнішньою політикою, наявністю союзників та ворогів, станом воєнно-політичної обстановки на глобальному та регіональному рівнях тощо. Відповідно, обороноздатність держави спрямована на вирішення широкого комплексу проблем підготовки та реалізації бойових дій, зокрема таких, як, запобігання війнам і збройним конфліктам, деескалацію збройних протистоянь суб'єктів геополітики,

поліпшення міжнародного клімату та реалізація інших завдань, у разі війни – захист населення і сфери матеріального виробництва від надмірних втрат [12].

Основним елементом обороноздатності виступає військова могутність держави, яку можна розуміти як сукупність тих матеріальних і духовних сил та засобів суспільства та яку може бути використано державою для досягнення мети війни або вирішення інших воєнно-політичних завдань [13, с. 76–77].

Нарощування військової могутності держави не може однозначно сприяти зміцненню обороноздатності, оскільки призводить до послаблення воєнної безпеки країни, адже дії держави, спрямовані на зміцнення безпеки своїх громадян, викликають відповідні дії з боку супротивника, що може послабити безпеку обох сторін. Військові приготування однієї держави, незалежно від її намірів, сприймаються як загроза іншим країнам. Дилема безпеки, таким чином, може не тільки спричиняти конфлікти та посилення напруженості, але й запускати в хід механізми, що провокують війни.

Отже, воєнна безпека держави великою мірою визначається її належністю до міжнародних систем безпеки, наявністю союзників поза їх межами, стабільною воєнно-політичною обстановкою, міцним воєнно-політичним становищем країни. Її рівень буде тим вище, чим вище рівень воєнно-політичної стабільності, чим більш повно воєнно-політичне становище країни відповідає національно-державним інтересам і поєднується з інтересами національної безпеки.

Важливою категорією проблематики є поняття «оборона», що, в основному, трактується як «вид бойових дій метою якого є відбиття атаки противника та нанесення йому максимальних втрат» [14]. Разом з тим, це поняття використовується для визначення «дій особи, спрямованих на свій захист або на захист життя людини, спеціальної системи споруд для обладнання позицій військ, самі позиції військових підрозділів, та оборона як сукупність дій держави для захисту своєї території від ворога» [14], зокрема у контексті дослідження проблем захисту державного суверенітету та територіальної цілісності. Наприклад, Закон України «Про оборону України»

визначає її як «систему політичних, економічних, соціальних, воєнних, наукових, науково-технічних, інформаційних, правових, організаційних, інших заходів держави щодо підготовки до збройного захисту та її захист у разі збройної агресії або збройного конфлікту» [15]. Зважаючи на те, що безпека на може бути гарантована без засобів оборони, більшість вчених використовують ці поняття переважно як невід'ємні.

Теорія державного управління у сфері безпеки та оборони впродовж історичних періодів пройшла певну трансформацію, що призвело до якісних змін основних її складових відповідно до змін воєнно-політичної обстановки. Її органічними складовими є концепції війни та миру, аргументація ролі армії у суспільстві, визначає суть колективної безпеки тощо. Отже, поняття «теорія державне управління у сфері безпеки та оборони» може бути визначене як комплекс теоретичних положень (систематизованих та узагальнених знань), що визначають концептуальні підходи в оцінці воєнних викликів та загроз, обумовлюють методологію та інструментарій дій органів публічного управління і формують державну політику забезпечення обороноздатності країни на тлі геополітичних змін [10].

Осмислення природи і суті війни як явища загальносвітової політичної практики відбувалося упродовж усього розвитку людської цивілізації від появи перших державних утворень. Саме тому згадки про війну мають місце вже в прадавніх наукових і літературних пам'ятках, а також в середньовічних джерелах. Значною мірою це пояснюється тією винятковою роллю, яку відігравала війна в політичній структуризації державно-організованих суспільств. У результаті воєн відбувалося становлення держав, їх розвиток і занепад.

Еволюцію теорії державного управління у сфері безпеки та оборони можна розділити на етапи (періоди), в основі яких лежить синергетичний підхід до аналізу суспільно-політичних явищ та історичних процесів.

У контексті розвитку людської цивілізації історична наука виділяє наступні періоди: Стародавній період (III-II тисячоліття до н.е.), Античний

період.(VIII ст. д. н. е. – 476 р. н. е.), Середньовіччя (476–1492 рр.), Ранній новий час (1492–1789 рр.), Новий час (1789–1914 рр.), Новітній час (з 1914 року по т.ч.). Для тематики дослідження основними критеріями періодизації виступають генеза поняття «безпека» у історичній ретроспективі, відношення суспільства до питань війни та миру, розвиток міжнародного права та міжнародних відносин в контексті створення систем колективної безпеки, визначення ролі військового насильства у вирішенні міжнародних питань.

Стародавній період характеризується формуванням класового суспільства та виникненням держав. Поняття безпеки людини не розглядалося окремо від держави та волі царя як виконавця волі богів. Її забезпечення стосувалося лише правителів. Безпека політична (міжнародна) була пов'язана досягненням могутності держави за рахунок захоплення земель та встановлення абсолютної влади правлячими династіями. Війни були найефективнішими засобами розвитку людського суспільства. Вперше Суньцзи (VI – V ст. до н.е.), визначив суперечливу природу війни і сформулював деякі загальні закони її ведення. У цей період традиційні правила поведінки у стосунках між народами трансформуються у раннє міжнародне право [10].

Античний період визначається зародженням основних теоретичних постулатів щодо ролі держави у забезпеченні безпеки особи та суспільства в основі яких погляди фундаторів філософської, політичної, та правової думки Платона, Епікура, які розглядали безпеку як елемент державності та заклали основи та визначили подальший розвиток ідей і концепцій безпеки особистості, суспільства, держави [10]. Розвиток поглядів на державу і право відбувався на основі усвідомлення поняття «безпека», йдеться про системне уявлення безпеки як соціального, політичного і філософського феномену. Формується «римське право народів», засадою якого як правового інституту було становище людини в державі та міжнародних відносинах. У Стародавньому Римі отримали подальший розвиток інститути війни та миру.

Період Середньовіччя характеризується посиленням ролі християнської церкви та створенням феодальних держав. Питання безпеки розглядалося в

контексті Божої волі та волі монарха, який мав Боже благословення. Держава досконала, якщо вона добре управляється, має хороші закони, а також виконує функції, що забезпечують підтримку миру. Порушується проблема справедливості війни

Поступово були вироблені так звані законні обґрунтування війни, якими стають або повернення законної власності, або захист вітчизни. Основним правом війни залишалось «право здобичі» – пограбування, вбивство поранених, захоплення і знищення майна супротивника. Свій внесок у право війни зробила церква: справедливою вважалася війна проти невірних, а між християнами вона визнавала війну лише як відповідь на несправедливість [10]. Наявність у Церкви власної судової системи, а також глобальний вплив на правову систему всіх країн християнського союзу сприяв формуванню власного підходу до права та правоохоронної діяльності. Особливе становище Церкви в феодальному суспільстві, а також характер її взаємодії із середньовічною державою вплинуло на розвиток політико-правової системи середніх віків, а також в значній мірі підготувало теорію та практику для правових систем сучасності. Відбувається трансформація стародавнього міжнародного права та формуються основні його інститути [16].

Особливим етапом в розвитку військово-теоретичних поглядів слід рахувати епоху Відродження і початок Нового часу, що співпали з докорінними змінами форм і засобів ведення воєн та їх ролі в загальносвітових політичних процесах. Ранній новий час ознаменувався формуванням концепту соціальної безпеки, для якої характерне розуміння права як важливого елементу легітимізації державних рішень у системі безпеки суспільства та держави. Розвивалася і теорія безпеки, в якій поряд із концептом соціальної безпеки з'явилася категорія духовної безпеки і визначалась функція держави щодо її забезпечення. Відбулося усвідомлення безпеки як загального блага і мети (функції) держави, що знаходить значне поширення в XVII–XVIII ст. у країнах Західної Європи. Т. Гоббс уперше розвинув теорію безпеки з позиції системного аналізу взаємодії суспільства, держави і людини, в контексті

створення умов для виживання останньої. Б. Спіноза підкреслив, що «найкраще мир і безпеку громадян забезпечує демократія» [16].

Вестфальський мир (1648) – завершив Тридцятирічну війну 1618 – 1648 рр. в Європі та затвердив міжнародні принципи, що пізніше були відтворені у Декларації прав людини та громадянина (1789 р.). Феномен безпеки розкривався також через соціальні й громадянські права людини. Були сформульовані принципи ліберальної ідеології. З покращенням соціальної організації в державі центральна влада все більше і більше брала на себе обов'язок забезпечувати особисту безпеку індивідів [16].

У Новий час відбулася концептуалізація поняття безпеки суспільства та держави внаслідок руйнівних війн та революцій в Європі в XIX–XX ст.

Переломним етапом в сприйнятті природи і суті війни стали наполеонівські війни кінця XVIII – поч. XIX ст., в яких брали участь не просто обмежені озброєні формування, а масові армії та коаліції держав. У цей період на основі вивчення досвіду ведення воєнних дій, їх причин і підсумків зародилося класичне визначення війни, як продовження політики іншими (насильницькими) засобами, на основі якого в подальшому формувалися військово-теоретичні погляди і основні концепції. Новітній час характеризується впровадженням поняття безпеки в політико-адміністративний дискурс розвинених країн було пов'язане, насамперед, із його розумінням як військово-політичної безпеки держави, адже в XX–XXI ст. проблеми безпеки розглядалися в контексті феномену нестабільності. Відбувається інституціоналізація міжнародної безпеки через створення відповідних міжнародних органів (Ліга націй, ООН, Гаазький трибунал, Європейський суд, та ін.) [10].

За таких умов як синонім обороноздатності держави в середині 80-х рр. XX ст. до політичної лексики на Заході було введено категорію «національна безпека» в розумінні військової і політичної безпеки.

Важливим чинником, що визначає специфіку сучасних війн, є інституціоналізація нових політичних складових – наднаціональних і регіональних утворень представлених міждержавними економічними,

політичними і військовими блоками, а також транснаціональними економічними і фінансовими корпораціями; невизнаними світовою спільнотою державами; народами та територіями, що борються за самовизначення; різного роду терористичними та кримінальними угрупованнями та ін. Політичний зміст війн в сучасних умовах значно змінився внаслідок їх виходу на більш високий – транснаціональний, глобальний рівень. Зміни у змісті війн і збройних конфліктів, безпосередньо вплинули на розвиток військово-теоретичних поглядів і підходів до оцінки сучасних військово-політичних процесів. Найважливішим наслідком цього стала активізація розробки і застосування на практиці нових концепцій війн і конфліктів і застосування їх основних положень на практиці. Це виявилось у розвитку теорії гібридних війн [10].

Одним з напрямків розвитку військово-теоретичної думки є також прогнозування розвитку форм збройного протиборства у найближчій перспективі. У практиці зарубіжного військового управління все ширше використовуються перспективні моделі протиборств, що припускають комплексне використання дипломатичних, економічних, інформаційних і інших засобів [4].

Таким чином, в теорії державного управління у сфері безпеки та оборони активно розроблялися як проблематика війни, так і окремі аспекти миру, зокрема тою мірою, якою вони були в стані запропонувати реальну альтернативу війні. Водночас, її переважно розглядали як утопію через ідеалізацію людської природи та суті суспільного прогресу.

Наукових праць, які б на ґрунтовному теоретико-методологічному рівні досліджували сучасний процес формування нової архітектури європейської безпеки, в Україні публікується досить багато. Серед них можна відзначити монографії вітчизняних науковців, зокрема О. Бодрука [17], що дослідив нові чинники міжнародних відносин, глобальні трансформації національних і міжнародних систем воєнної безпеки наприкінці ХХ ст.; О. Дзьобаня [18], що розглянув феномен національної безпеки в умовах соціокультурних трансформацій; В. Копійки [19], що провів докладний аналіз феномену

розширення ЄС на різних етапах його еволюції, і визначив роль СЄПБО в цьому процесі; Г. Перепелиці [20], що запропонував ряд цінних ідей і доктринальних установок з приводу проблеми врегулювання воєнно-політичних конфліктів, з огляду на сучасну конфігурацію європейської безпеки; Г. Ситника [4-6], що досліджує державне управління у сфері забезпечення національної безпеки України; В. Смолянюка [21], що здійснив комплексний аналіз сутності, змісту, структури, механізмів формування та напрямів реалізації військової могутності сучасної української держави в процесі адаптації у реаліях сьогодення та визначення місця України в майбутній системі європейської безпеки.

В. Смолянюк, наприклад, обґрунтував напрямки трансформації існуючої системи державного управління Збройними Силами України (ЗСУ) відповідно до стану сучасного суспільства. В його роботі виявлено чинники, що впливають на ступінь децентралізації державної влади в армії України та доведено необхідність адаптації деяких параметрів моделей управління арміями західних держав до системи управління ЗСУ, як механізмів децентралізації державного управління у військовій сфері [21].

А. Пелих провів аналіз воєнно-політичних моделей держав в управлінні національною безпекою, та розробив методологію їх класифікації [22]. Особливості сучасного розвитку полягають у тому, що під впливом глобальних тенденцій зазнає змін сам зміст поняття безпеки, зокрема національної, яке розглядається дедалі ширше, віддаючи перевагу її невійськовому сегменту. Українські вчені О. Білорус і Д. Лук'яненко також широкий погляд на питання безпеки пов'язують із феноменом глобалізації [23].

Загострення політичних, економічних, соціальних, гуманітарних, техногенних, екологічних, етнічних та інших проблем, що стали набувати не тільки національного, а й міжнародного та глобального характеру, стали для фахівців з безпеки поштовхом до пошуку як універсальних, так і специфічних механізмів забезпечення безпеки в різних сферах життєдіяльності суспільства держави, захисту та просування національних інтересів і цінностей.

Проблема формування нової системи загальноєвропейської безпеки та

визначення напрямів реалізації Україною європейського та євроатлантичного курсу з метою забезпечення своєї національної безпеки є однією з основних тем наукових досліджень Д. Базіва [24], В. Богдановича [25], Р. Володимиріва та інших. Українські дослідники, які розробляли проблематику національної безпеки в умовах державної незалежності України, стали частіше послуговуватися у своїх працях поряд із традиційними термінами «загроза» і «небезпека», термінологією американських засновників цього наукового напрямку. Йдеться про такі категорії, як виклик і ризик, що використовуються, наприклад, у Стратегії національної безпеки США. Згідно з американськими офіційними документами, стратегія національної безпеки – це наука і мистецтво використання національної могутності у будь-яких обставинах з метою досягнення бажаного рівня і виду контролю над супротивною стороною за допомогою загроз, непрямого тиску, дипломатії, військової сили та інших можливих засобів, що забезпечують захист інтересів досягнення цілей національної безпеки [26; 27].

З метою досягнення певних політичних, економічних та інших цілей політичне керівництво, як правило, застосовує всі наявні в його розпорядженні засоби, не виключаючи й силові. Отже, проблеми захисту національних інтересів засобами збройного насильства та воєнної безпеки держави повинні залишатися пріоритетними для вирішення в діяльності національних інститутів влади. Здатність держави попередити, нейтралізувати чи дати відсіч спробам воєнного диктату чи тиску, захистити свої національні інтереси та реалізувати власні цілі в сучасному світі ґрунтується на її силі.

Отже, воєнна безпека це такий стан держави, при якому або немає ймовірності застосування до неї воєнної сили, або у країні є наявні можливості протистояти їй. Безпека є таким структурним елементом національної безпеки, який, як свідчать події збройного протистояння на сході України, є одним з важливих і ще протягом тривалого часу займатиме центральне місце в її системі.

Таким чином, концепції безпеки, що були сформовані у різні періоди розвитку держав, впливали на подальший розвиток ідей миру та безпеки. Аналіз джерел і літератури по виділених напрямках дозволяє зробити висновок, що у дослідженні проблем природи та сутності війни, військового управління, національної та колективної безпеки, їх політичних і військових аспектів, що у тому числі стосуються взаємозв'язку і взаємовпливу вказаних процесів, створена певна теоретико-методологічна база, необхідна для вирішення наукового завдання.

1.2. Забезпечення перманентності управління у сфері національної безпеки

Державне управління у сфері безпеки й оборони в демократичних державах оперує системою забезпечення національної безпеки, підсистемою й органічною складовою якого є сектор безпеки та оборони. У складі останнього – збройні сили, інші військові формування, правоохоронні органи та спеціальні служби, структури оборонно-промислового комплексу (ОПК), утворені відповідно до чинного законодавства. Діяльність усіх вказаних та інших відповідних сил і засобів охоплена єдиною системою стратегічного планування та скоординована вищим політичним керівництвом уповноваженими очільниками органів державної влади, що наділені правом віддавати накази щодо застосування сили або загрожувати її застосуванням для вирішення комплексу завдань щодо захисту національних інтересів [28].

Поняття «національна система державного управління у сфері безпеки та оборони» безпосередньо пов'язане з такими категоріями як «національна система забезпечення воєнної безпеки», «національна система забезпечення національної безпеки», «система забезпечення обороноздатності» та усі інші системи або підсистеми, які логічно пов'язані з безпекою. Система забезпечення безпеки переважно розглядається як сукупність взаємопов'язаних державних та недержавних суб'єктів, які здійснюють діяльність щодо захисту і

реалізації національних внутрішньополітичних інтересів, а також матеріальних та духовних ресурсів цієї діяльності [29].

Система забезпечення воєнної безпеки, як частина системи забезпечення національної безпеки, призначена для планування та здійснення комплексу заходів, спрямованих на підтримку готовності громадян країни, суспільства і держави до попередження та відбиття можливої агресії, передусім суб'єктів державного управління національною безпекою, складових сектора безпеки та здійснення мобілізаційної підготовки економіки і населення країни [29].

На Варшавському саміті НАТО у 2016 р. серед інших важливих рішень було визнано за необхідне посилювати стійкість як важливий напрям протидії гібридним загрозам. Лідери держав-членів НАТО ухвалили Зобов'язання щодо посилення стійкості, одним з яких є необхідність забезпечення безперервності державного управління і надання критично важливих послуг населенню [30]. У розвиток прийнятих на саміті рішень 21-22 вересня 2016 р. у Варшаві відбувся семінар «Досягнення базових вимог НАТО щодо безперервності державного управління», у якому взяли участь представники державних органів і експерти з країн-членів і партнерів НАТО. Слід зауважити, що експерти НАТО застосовують комплексний підхід до питань стійкості, який полягає у підвищенні рівня готовності до всього спектру загроз будь-якого походження. При цьому зазначається, що здатність держави забезпечити ефективно управління, особливо у кризові періоди, має визначальне значення для національної безпеки у сучасних умовах підвищеної невизначеності і вразливості [31]. З огляду на це, на зазначеному семінарі серед основних напрямів забезпечення безперервності державного управління були визначені такі: здатність приймати, доводити і реалізовувати рішення; необхідність виконання рішень у законний, ефективний і підзвітний спосіб, навіть у кризових умовах [32].

Також було підкреслено, що зниженню ризиків настання хаосу і дезорганізації в суспільстві під час криз сприяє не лише правильно організована і упорядкована у правовій площині система державного управління, передусім,

у сфері національної безпеки, але й своєчасно запроваджений комплекс заходів щодо її захисту від наслідків терористичних, інформаційних, кібер-атак, природних катастроф, ворожих зовнішніх впливів тощо. Важливе значення має також ефективна міжвідомча взаємодія. Питання розбудови національної стійкості, у т.ч. забезпечення безперервності процесу державного управління у сфері національної безпеки, має надзвичайно важливе значення для України, оскільки гібридна агресія РФ проти нашої держави має довгостроковий і широкомасштабний характер. У цьому контексті актуальним також є вивчення досвіду країн-членів НАТО і ЄС, оскільки стратегічний курс України полягає в інтеграції у європейський політичний, економічний, безпековий, правовий простір, набуття членства в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору. Іноземний досвід організації процесу прийняття рішень у системі забезпечення національної безпеки У системі забезпечення національної безпеки і процесі прийняття рішень будь-якої країни особливе значення мають концептуальні політичні документи, зокрема, Стратегія національної безпеки (або рівнозначний їй за своїми функціями документ), який може в силу історичної специфіки мати іншу назву: наприклад, у Сполучених Штатах – Стратегія національної безпеки США, у Німеччині – «Біла книга» про безпеку ФРН, у Туреччині – «Політичний документ про національну безпеку» [33]. Такі політичні документи висвітлюють систему офіційних поглядів на роль та місце держави в сучасному світі, її національні цінності, інтереси і цілі, а також сили, засоби й способи попередження та знешкодження зовнішніх і внутрішніх загроз. Крім того, вони, а також відповідні закони визначають основи організації та принципи функціонування самої системи забезпечення національної безпеки. Положення зазначених стратегічних документів, зазвичай, є базою для формування і здійснення єдиної загальнодержавної політики реалізації і захисту національних інтересів, розробки окремих концепцій і доктрин забезпечення національної безпеки в міжнародній, військовій, економічній, соціальній, екологічній, інформаційній та інших сферах [34]. Проведений аналіз більш ніж піввікової практики підготовки

Стратегій національної безпеки США дозволяє окреслити таку її типову структуру:

- фундаментальні (постійні) інтереси, які полягають у забезпеченні безпеки, процвітання та свободи американського народу;
- місія країни на поточному етапі розвитку (тобто доктрина, яка відбиває національні інтереси у конкретному розумінні діючого президента США);
- визначені цільові установки, на досягнення яких будуть спрямовані зусилля суб'єктів національної безпеки (президентської адміністрації, державних структур, груп впливу, комерційних та неурядових організацій, громадськості тощо) [33].

Сполучені Штати мають нині найбільш розвинену структуру системи забезпечення національної безпеки. Вона ґрунтується на положеннях Закону «Про національну безпеку США» («The National Security Act», від 1947 р.), досвіді ведення зовнішньополітичної і оборонної політики США, а також особливостях, що визначають американські підходи щодо забезпечення безпеки у конкретних історичних умовах. Незважаючи на те, що окремі інститути американської системи безпеки час від часу зазнають реформування, а також з'являються нові структури, у цілому вона зберегла свою спадкоємність. Відповідний досвід широко використовується й іншими країнами [34].

Конкретні завдання структурам сектору безпеки і оборони країни формулюються у відповідних директивах (які можуть бути повністю або частково секретними) вищого органу, відповідального за реалізацію державної політики у сфері національної безпеки. На підставі проголошеної доктрини (концептуального документа), а також конкретних директив, галузеві відомства, відповідальні за практичну реалізацію політики забезпечення національної безпеки, визначають завдання, розподіляють сили й засоби, розробляють окремі концепції і доктрини у різних сферах (зовнішньополітичній, військовій, економічній, інформаційній та інших). Важливе значення у забезпеченні ефективності процесу прийняття рішень у сфері національної безпеки має закріплений у законодавстві чіткий розподіл відповідальності. При цьому

особливостями механізму прийняття рішень у сфері національної безпеки США є:

- поєднання повноважень глави держави і глави виконавчої влади однією вищою посадовою особою – президентом Сполучених Штатів;
- розподіл влади, який передбачає тісну взаємодію виконавчої і законодавчої гілок влади, а також наявність системи стримувань і противаг під час прийняття найважливіших державних рішень;
- широкі повноваження президента щодо прийняття рішень з питань забезпечення національних інтересів у загальному законодавчому процесі.

Рішення президента США з питань національної безпеки, після проходження багатоступеневої фахової експертизи, оформлюються у вигляді президентських директив (які фактично мають силу закону) і, як правило, поділяються на:

- рішення, що приймаються у надзвичайних ситуаціях і потребують невідкладних дій (застосування стратегічних ядерних сил у разі раптового ядерного удару по території США або американським об'єктам за кордоном; стихійні лиха; глобальні техногенні катастрофи; масові заворушення тощо);
- рішення, які визначають зовнішньополітичний курс та політику у сфері безпеки країни на найближчу перспективу (зокрема, щорічна доповідь американського президента Конгресу, Стратегія національної безпеки США);
- військово-політичні та економічні рішення щодо найважливіших внутрішньодержавних проблем, а також стосовно розвитку збройних сил, військово-промислового комплексу тощо; - поточні рішення з актуальних внутрішньополітичних та зовнішньополітичних проблем, спрямовані на забезпечення нормальної життєдіяльності держави.

Відповідно до Закону «Про реорганізацію оборони» (Закон «Голдуотера-Ніколса», Goldwater-Nichols Act, 1986 р.) президент Сполучених Штатів зобов'язаний щорічно оприлюднювати безпекову політику з аналізом поточного стану національної безпеки та своїм концептуальним баченням вирішення проблем у цій сфері. Початком цієї традиції виступила підготовлена

президентом Г. С. Труменом у 1950 р. доповідь «СНБ-68», у якій було сформульовано так звану «Доктрину стримування» (Truman Doctrine), яка започаткувала епоху протистояння між Сполученими Штатами і тодішнім Радянським Союзом, що отримала назву «Холодна війна» [35].

Прийняттю рішень у сфері національної безпеки у Сполучених Штатах передують підготовка відповідними органами (військовими відомствами, розвідувальними структурами, держдепартаментом тощо) необхідних аналітичних матеріалів, а також переліку рекомендованих заходів з їхньої реалізації. Підготовлені пропозиції подаються членам Ради національної безпеки (у разі необхідності до списку розсилки додаються керівники урядових відомств, члени Конгресу тощо) у вигляді розгорнутих науковоаналітичних доповідей, які супроводжуються короткими оглядами їх змісту з основними висновками. Вищий колегіальний орган при президентові Сполучених Штатів – Рада національної безпеки забезпечує не лише прийняття стратегічних концептуальних рішень у сфері національної безпеки, а й готує рекомендації щодо вирішення поточних проблем, які потребують оперативного втручання у зовнішню та оборонну політику. На рівні Ради формуються основні напрями зовнішньої, внутрішньої та оборонної політики Сполучених Штатів на довготривалу перспективу, готуються документи концептуального стратегічного характеру, а також вирішуються певні проблеми поточного характеру. У системі прийняття рішень у сфері національної безпеки США важливу роль відіграє радник президента з національної безпеки. Він є центральною фігурою усього процесу розробки, прийняття і реалізації ключових зовнішньополітичних і безпекових рішень. Радник має право викладати президенту власну позицію з усіх проблем національної безпеки. Щодо членів Ради національної безпеки, то для них принципово важливо не керуватися особистими емоціями під час вирішенні загальнонаціональних проблем та зберігати конфіденційність у своїй професійній діяльності.

Як зазначалося вище, важливе значення для посилення стійкості держави і забезпечення процесу безперервності управління у сфері національної безпеки має

встановлення необхідних комунікацій у процесі прийняття державних рішень, що також сприятиме у подальшому їх реалізації. Досягненню цієї мети значною мірою сприяє формування спеціального вищого колегіального органу у системі забезпечення національної безпеки, покликаного забезпечувати підготовку і прийняття виважених рішень у відповідній сфері, координувати діяльність органів сектору безпеки і оборони, а також інших залучених відомств тощо. Як вже зазначалося, у США це Рада національної безпеки, яка функціонує при президентові Сполучених Штатів. У Великій Британії аналогічний орган має назву – Рада національної безпеки, в Японії – Рада національної оборони, у ФРН – Федеральна рада безпеки. Дещо відмінною є аналогічна структура у Франції. Цей орган підпорядкований прем'єр-міністру та має назву Генеральний секретаріат національної оборони. Він відповідає за міжвідомчу координацію з питань оборони і зовнішньої політики та здійснює аналітичну роботу в інтересах вищого керівництва країни. Відповідно до законодавства Франції до питань оборони, крім військових, також відносять проблеми економіки, цивільної оборони, науково-технічних досліджень тощо [32].

У цілому, сфери національної безпеки визначаються національним законодавством і можуть відрізнитися. Чисельний склад рад національної безпеки (або аналогічних структур), як правило, не дуже великий. Постійними членами ради у Німеччині є федеральний канцлер, віце-канцлер (він одночасно є міністром закордонних справ), міністри оборони, внутрішніх справ, фінансів, економіки, транспорту, пошти і зв'язку, а також генеральний інспектор бундесверу. В Японії до складу ради входять: прем'єр-міністр, міністри іноземних справ, фінансів, начальник управління національної оборони (аналог міністерства оборони), секретар кабінету міністрів, начальник управління поліції. У США до Ради національної безпеки входять президент, віце-президент, державний секретар, міністр оборони, начальник управління мобілізації. Крім того, у засіданнях Ради зазвичай беруть участь постійні радники – директор ЦРУ та голова Об'єднаного комітету начальників штабів, радник президента з національної безпеки, а також міністри фінансів, юстиції,

енергетики та інші. Досвід США містить багато інших прикладів ефективної міжвідомчої взаємодії в безпековій сфері у різних форматах. Наприклад, періодично створюються групи експертів (або тимчасові урядові структури), які займаються розробкою концептуальних документів у сфері національної безпеки на довгострокову перспективу.

У липні 1998 року Конгресом США з ініціативи Міністерства оборони була створена двопартійна «Комісія з національної безпеки у XXI ст.» під співголовуванням відставних сенаторів – демократа Г. Харта та республіканця У. Радмена, у складі 14 представників від академічних, аналітичних, ділових та військових кіл країни. Це комісія займалася підготовкою не лише концепції національної стратегії США на майбутні 25 років, а й модернізацію структур апарату національної безпеки на цей термін. Загалом Комісія Харта-Радмена протягом 1999-2001 років підготувала та оприлюднила три доповіді [36]. Вже у першій своїй доповіді (серпень 1999 р.) комісія наголошувала на головній небезпеці для Америки – імовірності широкомасштабних терористичних актах на території США [37]. При Раді національної безпеки США функціонує група «ситуативного аналізу» нараховує приблизно 30-70 співробітників, які відряджаються на 2 роки з різних розвідувальних відомств. Основні завдання групи:

- моніторинг та оцінка ситуації в різних зонах і сферах інтересів США, підготовки оціночно-прогнозних матеріалів для президента і членів NSC;
- підготовка проекту можливих варіантів комплексної стратегічної (спеціальної, економічної, пропагандистської, інформаційної, дипломатичної, військової тощо) реакції Сполучених Штатів на розвиток ситуації, що загрожує безпеці країни;
- селекція усіх матеріалів, які призначаються для доповіді президенту та членам Ради.

Адміністративне управління діяльністю групи здійснює директор, а оперативне – помічник президента США з національної безпеки. Базовий елемент групи – «Ситуаційна кімната» (SITROOM) було створено у 1962 р.

президентом США Д. Кеннеді, коли Карибська криза яскраво показала брак єдиного органу екстреного аналітико-прогнозного узагальнення поточної інформації та оперативної координації дій усіх силових відомств США [38].

У розвинених демократичних країнах важлива роль відводиться комунікаціям з громадськістю у сфері національної безпеки. Такий підхід сприяє оптимізації розподілу відповідальності, підвищує рівень довіри населення до влади, забезпечує формування стійкості різних суб'єктів (не лише держави). Зокрема, у США доповіді і рекомендації з окремих проблем (або за сукупністю проблем) національної безпеки, які готуються апаратом Ради національної безпеки для президента Сполучених Штатів, після їх обговорення на засіданнях Ради (а іноді, лише за рішенням президента) виносяться на розсуд громадськості у вигляді статей провідних експертів у сфері безпеки в академічних виданнях, провідних ЗМІ тощо. При цьому наголос робиться на слабкості попередньої концепції, суспільних перевагах нової, новітніх підходах та економічній доцільності. Особлива увага приділяється презентації широкій громадськості та експертним колам таких важливих концептуальних документів, як Стратегія національної безпеки США та Національна воєнна стратегія. Необхідність виконання рішень у сфері національної безпеки у законний, ефективний і підзвітний спосіб, реалізується у країнах-членах НАТО і ЄС, зокрема, через демократичний цивільний контроль. Незважаючи на те, що більшість із зазначених країн має давні традиції такого контролю, експерти визнають необхідність його посилення на даному етапі, особливо у частині парламентського і громадського контролю. Що стосується реалізації заходів щодо захисту системи державного управління і критичної інфраструктури від наслідків терористичних, інформаційних, кібер-атак, природних катастроф, ворожих зовнішніх впливів тощо, то досвід провідних країн тут суттєво різниться.

Так, у Великій Британії розробляються відповідні програми, плани дій щодо комплексного реагування на небезпеки різного походження, запроваджено практику регулярних місцевих зібрань (local resilience forum), які об'єднують зусилля державних і місцевих органів із залученням громадськості з питань реагування на всі можливі загрози (крім військової). У США утворено низку

організаційних структур, у т.ч. міжвідомчих, до функцій яких відноситься, зокрема, координація діяльності різних відомств, а також надання сприяння зацікавленим організаціям, громадам, окремим громадянам з питань розбудови стійкості [32].

Нові можливості для формування системи безперервності процесу управління у сфері національної безпеки України, були створені у зв'язку із прийняттям Закону України «Про національну безпеку України» [1]. Ним, зокрема, було визначено та розмежовано повноваження державних органів у сферах національної безпеки і оборони, утворено основу для інтеграції політики та процедур органів державної влади, інших державних органів, функції яких стосуються національної безпеки і оборони, сил безпеки і сил оборони, визначено систему командування, контролю та координації операцій сил безпеки і сил оборони, запроваджено всеосяжний підхід до стратегічного планування у сферах національної безпеки і оборони, створено умови для удосконалення системи демократичного цивільного контролю. Загалом, процес розробки і прийняття стратегічних рішень, структура інститутів і органів державного управління у сфері національної безпеки, а також основи демократичного цивільного контролю в Україні відповідають практиці провідних демократичних країн.

У цілому, ефективність системи забезпечення національної безпеки України була доведена у ході протистояння гібридній агресії РФ. У той же час високий рівень невизначеності і турбулентності глобального безпекового середовища водночас зі складними безпековими умовами нашої країни вимагають подальшого вдосконалення системи забезпечення національної безпеки України, запровадження механізмів формування національної стійкості, у т.ч. гарантування безперервності процесу управління у сфері національної безпеки.

На сьогодні в Україні поки що не створено ефективний механізм управління сектором безпеки і оборони як цілісною функціональною системою, керованою з єдиного центру. На основі Закону ще має бути сформована єдина

система планування і прийняття рішень у секторі безпеки і оборони, уніфіковані процеси матеріально-технічного забезпечення, що гарантуватиме високу готовність до виконання завдань за призначенням, сумісність сил і засобів, адекватне реагування на кризові ситуації та раціональне використання державних ресурсів. Апарат Ради національної безпеки і оборони України нині не достатньо ефективно виконує свої функції у системі прийняття рішень у сфері національної безпеки і оборони, а також координації та контролю діяльності визначених державних органів у цій сфері. За прикладом Сполучених Штатів, Апарат РНБОУ має стати своєрідним «професійним майданчиком» з розробки й апробації основних документів із зовнішньої, внутрішньої та оборонної політики України на довго-, середньо- та короткострокову перспективу, а також вирішення комплексних проблем військового, техногенного, природного та іншого характеру. До роботи у цьому форматі мають залучатися не лише працівники апарату та спецслужб, а визнані науковці, політологи, громадські діячі тощо. Слід звернути увагу і на необхідність підвищення рівня виконання рішень РНБОУ, посилення відповідальності за їх невиконання. Невід'ємним елементом процесу управління у сфері національної безпеки має виступати демократичний цивільний контроль як комплекс здійснюваних відповідно до законодавства України правових, організаційних, інформаційних, кадрових та інших заходів задля забезпечення верховенства права, законності, підзвітності і прозорості органів сектору безпеки і оборони України. Кодекс поведінки ОБСЄ щодо військово-політичних аспектів безпеки [39] містить зобов'язання держав-учасниць розглядати демократичний політичний контроль над військовими і воєнізованими формуваннями, силами внутрішньої безпеки, а також розвідувальними службами і поліцією як незамінний елемент стабільності і безпеки.

Закон України «Про національну безпеку України» визначив основи такого контролю і шляхи його удосконалення (зокрема, через створення комітетів Верховної Ради України, до повноважень яких належить забезпечення контролю за діяльністю органів сектору безпеки і оборони, посилення громадського контролю). Проте ефективність такого контролю багато у чому

залежить від практичної реалізації існуючих законодавчо закріплених норм. Взаємодія органів сектору безпеки і оборони України з громадянським суспільством має бути посилена, у т.ч. шляхом запровадження нових форматів співробітництва за принципами національної стійкості. Останнім часом органи державної влади України все більше потерпають від кібератак. Державні службовці, депутати, військовослужбовці, співробітники правоохоронних органів і спеціальних служб все частіше стають об'єктами розвідувальних спрямувань та негативних зовнішніх впливів іншого характеру (у т.ч. стикаються із спробами вербування, компрометації, шантажу тощо). В умовах гібридної війни все це спрямоване на послаблення державної влади в Україні. Зазначені проблемні питання свідчать про вразливість процесу управління у сфері національної безпеки України. З огляду на особливості безпекової ситуації України, доцільною виглядає розробка концепції безперервності управління і програми дій, спрямованої на комплексне врегулювання відповідних питань.

Забезпечення розвитку України об'єктивно диктує необхідність нового осмислення поглядів на проблеми воєнної безпеки і оборони держави. На початку XXI століття фактор забезпечення національної безпеки і оборони знову став багато в чому визначальним при вирішенні міждержавних політичних і економічних проблем. В сучасному світі потужні держави можуть використовувати слабкі країни для війни від свого імені, а терористичні і злочинні групи є засобами дестабілізації держав, проти яких спрямована їх агресія.

РОЗДІЛ 2

ПІДГОТОВКА НАСЕЛЕННЯ ДО ВІЙСЬКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ: КОМПАРАТИВНИЙ АНАЛІЗ

2.1. Підготовка молоді до військово-професійної діяльності у ретроспективі

Історія підготовки молоді до військової діяльності сягає давніх часів. Це обумовлено тим, що «територія України, з огляду на ландшафтне різноманіття, а також розгалужену систему комунікацій, являла собою арену постійних міграцій народів із різними господарчими укладами (а, отже, й соціальними системами). Саме тому, як і в більшості контактних зон, історія цих обширів позначена постійними збройними протистояннями» [40, с. 10]. Військова справа на території нашої країни започатковується ще в добу великого переселення народів (III–VIII ст.) і пов'язана з традиціями, походами і тактикою бою киммерійців, скіфів, сарматів, готів, гунів [41]. Дослідники М. Відейко, С. Громенко, Є. Синиця вважають, що мобілізаційний потенціал цих народів був майже невичерпним. Так, наприклад, «у сарматів набуття бойових навичок як юнаками, так і дівчатами був процесом природнім. Вправна їзда верхи була життєвою потребою для мобільних номадів, тож її прищеплювали змалечку. Володіння зброєю було щоденною потребою, адже постійно була загроза для худоби як основного майна кочовиків. Це визначало необхідність тотальної військової підготовки. Наочною потребою було також відпрацювання мобілізаційних схем, що дозволяли максимально швидко реагувати на ворожі зазіхання... Загалом рівень мілітаризації номадичних суспільств, зокрема сарматського, був надзвичайно високим, а стан народувійська в сучасних термінах можна беззастережно назвати як постійну бойову готовність» [40, с. 45].

І пізніше, у часи Київської Русі та Галицько-Волинського князівства (IX–XIV ст.), як зазначає М. Котляр, історія нашої країни, «як і всіх інших держав і країн середньовічної Європи, проходила під шум походів, грім битв і брязкіт

зброї. Війні було підкорене все суспільне життя – соціальне, політичне, економічне і навіть ідеологічне й культурне» [42, с. 277]. Візантійські автори зазначали, що хоча слов'яни мали слабе озброєння, але це компенсувалося вправністю володіння зброєю кожним вояком. Візантійці відзначають силу та звитягу слов'янських бійців, їхню витривалість та байдужість до примх погоди. Слов'яни, за даними візантійських хроністів, були здатні здійснювати швидкі марші будь-якою місцевістю, важливим їх тактичним компонентом була також вправність у здоланні водних перешкод [40, с. 83].

Дослідник Є. Синиця звертає увагу, що «традиційним закидом слов'янам із візантійського боку була нездатність до ведення «правильного» бою. Утім, прихильність слов'ян до «партизанських методів» (засідок, раптових нападів тощо) та небажання вступати в бій на відкритій позиції, що здавалося ромеям чи не виявами боягузтва, мала багато причин. По-перше, слов'яни віддавали перевагу дистанційному бою із застосуванням метальної зброї. У разі, коли супротивник попри втрати продовжував тиснути на їхні позиції, слов'яни просто відступали й намагалися відшукати більш виграшний момент для нападу. Часто-густо такий відступ був військовою хитрістю: вдавшись до переслідування, ворог втрачав власний бойовий порядок, а слов'яни встигали перебудуватися та успішно контратакувати. По-друге, «нешляхетна» поведінка слов'ян на полі бою дозволяла їм раз у раз здобувати перемоги над значно сильнішим, краще озброєним та тактично краще «підкованим» супротивником» [40, с. 83–84]. Значно зросли масштаби воєнних операцій руських військ з XIII ст.

У боях, як виявив М. Котляр, використовували різне поєднання родів військ: піхота б'ється з кіннотою, кіннота спішується, не втрачаючи своїх наступальних властивостей, лучники вступають у бій навіть тоді, коли окружників не було з ними, а снузники примушують тікати супротивника, не дочекавшись допомоги стрільців» [42, с. 55]. Оскільки внутрішні, міжплеменні конфлікти були досить частими у житті східних слов'ян, давньоруська община, рід, усвідомлювали необхідність військового вишколу, намагалися цілеспрямовано виховувати молоде покоління у військовому дусі. Я. Тимчак

зазначає, що в системі підготовки молоді до військової справи використовували народно-побутові та професійні форми бойового вишколу, що усталилися впродовж попередніх віків [43, с. 5–6].

Первинними ланками бойового вишколу були рід, сім'я, де старші члени родини передавали знання, уміння та військовий досвід, «родинні» традиції бойового мистецтва. Окрім того, спеціально призначені вчителі займалися з гуртами дітей, підлітків та юнаків у спеціально для цього організованих «домах молоді», або «мужських домах». У спеціальних «лісових школах» молоді люди вправлялися у володінні зброєю, проходили певні випробування, після яких їх вважали воїнами. У всіх цих випадках йдеться про таку форму військової підготовки, як наставництво. У процесі військового вишколу молоді використовували засоби, що ґрунтувалися на народних традиціях. Серед таких засобів Я. Тимчак називає фізичні вправи, котрі безпосередньо чи опосередковано впливали на вдосконалення рівня бойової готовності воїнів, загартування, ігри військового спрямування, військові танці, фізичні вправи з використанням зброї (списи, луки, мечі, праці тощо) та інших предметів (каміння, палиці, мотузки-аркани тощо), фізичні вправи з використанням засобів пересування (човни, коні, лижі тощо), природні локомоції (ходьба, біг, лазіння, повзання, плавання та ін.), змагальні фізичні вправи (протиборства, боротьба, бої навкулачки, фехтування тощо), загартування [43, с. 8].

Така система форм гарантувала ефективну підготовку молоді та дорослих до військової справи. Загалом можна стверджувати, що у IX–XIV ст. функціонувала досить ефективна система бойового вишколу молоді та дорослих, яка охоплювала різні форми організації. Військово-прикладну спрямованість мали військово-прикладна підготовка збройних формувань, змагальні форми (ігрища, лицарські турніри, різноманітні змагання – «потіхи»), полювання, загартування. Традиції княжого війська розвивали надвірні війська українських князів та запорозькі козаки. Річ Посполита не мала системи оборони своїх південних кордонів. Дерев'яно-земляні фортеці з невеликими гарнізонами не могли належно зупинити та протидіяти загонам Кримського ханства.

Прикордонні міста не мали ні сил, ні коштів для організації сторожової служби [44, с. 13]. Королівські старости на цих землях (одним з найобтяжливіших обов'язків старостів якраз і був захист кордонів) знайшли в козаках ідеальних оборонців від татарських наскоків. Уже у 1520 р. черкаський староста С. Полозович завербував загін козаків служити в прикордонній варті. У наступні десятиліття інші старости, такі як Є. Дашкевич, П. Лянцкоронський та Б. Претвич, почали все частіше мобілізувати козаків як для оборони, так і для нападів на турків [45, с. 142].

Козацька тактика прикордонної варті передбачала організацію розвідки, оповіщення та зв'язку. Зважаючи на майже щорічні (починаючи з XV ст.) набіги татарських орд на українські землі, запорозькі козаки створили оборонно-сторожову систему стаціонарного та мобільного типу. Вона складалася з мережі козацьких форпостів, які виставлялися на потенційно небезпечних з точки зору татарських нападів напрямках й у тактично зручних місцях – постійних татарських шляхах, переправах, бродах тощо. Вони розміщувались на природних пагорбах, стародавніх курганах, деколи й на спеціально насипаних земляних підвищеннях та мали дерев'яно-земельні укріплення, житлові приміщення, розраховані на залогу з 20–30 осіб. Для несення сторожової служби від форпостів у степ висилали спеціальні команди (бекети) з 3–4 козаків, які залежно від оперативної ситуації перебували в об'їздах або вартували на постійних чи тимчасових постах [46, с. 312].

О. Апанович називає систему бекетів специфічно козацькою формою аванпостної служби. Бекети становили найближчу до ворога охоронну лінію. Патрулювання на бекетах проводилося безперервно, вдень і вночі. Між окремими малими форпостами курсували роз'їзди, які проводилися регулярно від свого поста. Крім бокових роз'їздів, козаки робили поїзди вперед, на версту і більше, для спостереження за балками, улоговинами і байраками, якими міг пробратися ворог. На форпостах застосовували ручну вогнепальну зброю [47, с. 582, 583]. Запорожці не тільки чинили опір ворожому наступові, а й проводили активну оборону кордонів. Форпостні команди періодично організовували

пошуки, тобто диверсійно-розвідувальні експедиції у степ, захоплювали кінські табуни, знімали ворожі пости, ліквідовували татарські роз'їзні караули, чисельність яких іноді доходила до кількох сот чоловік. Такі походи знесилювали ворога. У результаті ординці не могли об'єднати свої сили для нападів на українські землі. Запорозькі форпости здійснювали також обов'язки військового зв'язку, на них покладалися доставка листів і супроводження кур'єрів. Загалом запорозькі сторожові пости охороняли кордони і комунікації, захищали паланки й виконували інші «державні потреби» [47, с. 586–587].

О. Апанович підкреслює, що в основі козацької тактики були універсальна бойова підготовка, маневреність, мобільність і динамічність. Раптові напади, засідки, нічні рейди були головними рисами запорозької тактики. Вдень козаки відволікали увагу ворога малими боями, щоб уночі атакувати його, зненацька заскочивши в пітьмі. Особливо часто вони робили засідки в лісі, майстерно заманюючи супротивника й повною мірою використовуючи елемент раптовості для перемоги над переважаючими силами ворога. У польових умовах козаки завжди намагалися оточити ворога, вдаючись до складного тактичного маневру – охоплення противника з флангів і вихід у його тил [47, с. 97].

Поступово виробилась стратегія і тактика козацького війська. Основу військової воєнної діяльності козацтва на кордоні складали: захист України від вторгнення турецько-татарських військ, напади на території Османської імперії та її васалів, визвольна боротьба українського народу [40, с. 217, 218]. Високою була вогнева міць козацької піхоти. Так як заряджання вогнепальної зброї було досить довгим, військові розробляли різноманітні прийоми, аби організувати і прискорити цю процедуру. У XVI ст. в Європі стрілки шикувалися в десять рядів, кожна дія рядового регулювалася командою старшого, що давало можливість вести стрільбу організовано, але якість її залишалась низькою. У козаків кожен вояк у справі заряджання й прицілювання був самостійним і не відволікався на старшину, тому швидкість та якість їх стрільби була досить високою. Ще одним способом виведення максимальної кількості стрільків та постріл було те, що козаки, окрім загальноєвропейських способів стрільби

стоячи і з коліна, уміли вести вогонь лежачи. У першій половині XVII ст. козаки продовжували використовувати лук. Цей, на перший погляд, анахронізм, мав практичне значення: лук був набагато швидкострільнішим за рушницю, тож один лучник міг доволі ефективно прикрити десяток козацьких стрільців під час заряджання зброї [40, с. 221]. Лук, як зазначає Т. Батюк, не поступався у далекобійності та ефективності вогнепальній зброї, мав у 10 разів більшу скорострільність і забезпечував кращу кучність стрільби, однак з часом козаки оцінили переваги й вогнепальної зброї [44, с. 13]. Козацька піхота діяла найчастіше з використанням укріплення з обозних возів (вагенбургу) або ж під прикриттям кінноти. Козаки уміли зводити польові укріплення, були обізнані з технікою мінної війни, могли організовувати інженерні атаки на фортеці. Найбільше вони прославилися своїми блискавичними операціями: у морських походах, при штурмі турецьких фортець. Загалом, як зазначає Т. Батюк, рівень військового вишколу українців відповідав рівню розвитку інших держав Східної та Центральної Європи.

Усі тактичні прийоми ведення наступальних та оборонних дій вимагали від козацтва витривалості та належної фізичної форми. Т. Каляндрук веде мову про систему військового вишколу на Запорозькій Січі, про яку засвідчували послі інших держав, зокрема Е. Лясота та А. Віміна. Вони писали про те, що «козаки не вивчають ніяких наук, крім військової», «козаки – войовничі, хоробрі солдати, народ відважний і невгамовний, у переважній більшості складається з вигнанців, які до них прибувають вдосконалюватись у воєнному мистецтві» [48, с. 187]. Початковий козацький вишкіл тривав, як правило, три роки: «Хто хотів стати козаком – мусив наперед служити три роки у старого козака за чуру. Щойно потім, коли вивчився у того козака орудувати зброєю і набрав справності в битвах, ставав правдивим козаком і діставав зброю: рушницю, шаблю, спис, лук і стріли» [40, с. 189]. Велику змогу натренувати воїна, виконувати певні дії з найбільшою швидкістю й ефективністю давала система козацьких змагань (забав). У бою, де втрата кількох секунд могла вартувати життя десяткам чи сотням людей, від вишколу війська, чіткої та злагодженої

взаємодії між воїнами залежало дуже багато. Кожен воїн повинен був досконало знати свої дії під час тієї чи іншої ситуації та відпрацьовувати їх до автоматизму, тому всі види козацьких змагань мали воєнно-прикладний характер. Так, наприклад, перетягування воза на швидкість давало змогу в бою блискавично побудувати знаменитий козацький табір, перетягування линви ставало у пригоді при морських походах, коли треба було швидко підняти чи опустити вітрила на чайках, бій на колоді давав змогу впевнено почувати себе при штурмах ворожих мурів.

Змагання козаки проводили в екстремальних умовах: в дощ, сніг, під пекучим степовим сонцем, у болоті, у лісі. Практикувалися і спеціальні нічні змагання. Це забезпечувало надзвичайно високий вишкіл козаків [48, с. 208]. Як зазначає Т. Каляндрук, козаки розробили досконалу систему вправ для розвитку рук. Для цього вони розминали долонями шматки затверділого бджолиного воску. У результаті вироблялася така сила кистей рук, що можна було легко гнути підкови чи долонею забивати цвяхи в двері, скручувати в трубки мідні монети. Замість обважнювачів використовували гарматні ядра, до яких привалювали залізні ручки – це були попередниці сучасних гир [48, с. 211]. Для відпрацювання навичок володіння холодною зброєю козаки теж розробили систему відповідних вправ. Щоденно вони проводили навчальні бої – «ширмування» на шаблях, палашах, сокирах, ціпах, списах або змішаною зброєю (наприклад, в одній руці шабля, а в іншій келеп), вчилися ширмувати відразу з обох рук, при цьому ефективно підключаючи ще й ноги (знаменита техніка гопака). Змагання проводили як пішо, так і кінно, з одним, двома, трьома, а той більшою кількістю суперників... Для розвитку швидкості удару та спритності у володінні шаблею під час тренувань одягали масивні дерев'яні або залізні піхви, які виконували функції обважнювачів.

Шаблею, одягнутою в такі піхви, козак мусив відбивати підкинуті вгору дрібні монети, кинуті в нього камінці чи пущені з лука затуплені стріли [48, с. 211–212]. Для тренування влучності стрільби у запорожців була сувора, але надзвичайно ефективна система, яка і зараз використовується у комплексі

навчань воїнів спецпідрозділів. На тренуванні отаман призначав якусь важливу для враження ціль, наприклад, пострілом, робив дірку в мішені, і всі козаки мушили неодмінно в неї влучити. Тих, хто схибив, нещадно карали. Незважаючи на суворість, така метода давала змогу за короткий час навчити козака влучно стріляти, адже ніхто не хотів бути зайвий раз покараним: у ті часи, коли вогнепальна зброя була однозарядною, влучність пострілу була питанням життя і смерті [48, с. 222–223].

Запорожці не лише вмiли влучно стріляти, а й володіли мистецтвом ухилятися чи ловити випущені в них стріли, кинуті списи, ножі чи сокири. Спеціальними вправами вироблялись спритність, вміння захищатися від стріл. Відоме бойове мистецтво «Спас» давало змогу ухилятися від куль ворога. Ця техніка під час Першої та Другої світових воєн буда відомою як «козацьке мистецтво хитання маятника». У свою чергу знаменита техніка «гойдків» передбачала погойдування тіла вперед, назад і у сторони, коли вага за рахунок інерції руху тіла плавно переносилася то вправо, то вліво. Крім уміння ухиляться від куль, вона дозволяла використовувати в бою енергію і силу противника та різко збільшувати силу і швидкість ударів. Ця система включала різноманітні швидкі переміщення, присядки, вихиласи, що дозволяло з перших же секунд бою використовувати чинник несподіванки, «збити ворога з пантелику».

Метою її було безпомилково зреагувати на будь-які дії суперника та на частку секунди випередити його своїми діями. Для цього необхідна була неабияка швидкість реакції, яку козаки розвивали наполегливими тренуваннями. Систему гойдків широко використовували і в інших видах козацьких єдиноборств, наприклад, у бойовому гопаку, кулачкових боях, боротьбі навхрест, на ременях тощо. Сьогодні система «гойдків» увійшла в арсенали загонів спеціального призначення багатьох армій світу [48, с. 223–225].

Отже, провідну роль у формуванні воєнного мистецтва українського народу наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. відіграла Запорозька Січ. Запорозькі козаки і надвірні війська українських князів розвивали традиції княжого війська та враховували кращі європейські зразки. Козацькі військові

формування впродовж другої половини XVI – на початку XVII ст. для оборони південних кордонів українських земель, протистояння війську Кримського ханства, Османської імперії використовували наступальну тактику, тактику малих груп, що потребувало від козаків витривалості, фізичної форми, володіння зброєю, уміння організовувати і проводити операції у тилу противника. Козацька система підготовки молоді до військової діяльності була системою виживання в екстремальних умовах і забезпечувала підтвердження репутації козаків як найкращих воїнів у тогочасній Європі.

Як бачимо, історія підготовки молоді до військової діяльності сягає давніх часів. Уже у IX–XIV ст. функціонувала в системі бойового вишколу молоді та дорослих, яка охоплювала різні форми організації. У XVI–XVII ст. запорозькі козаки розвивали традиції княжого війська та враховували кращі європейські зразки воєнного мистецтва. Козацька система підготовки молоді до військової діяльності була системою виживання в екстремальних умовах і забезпечувала підтвердження репутації козаків як найкращих воїнів у тогочасній Європі. З кінця XVIII ст., коли Україна перебувала у складі Російської та Австро-Угорської імперій, військово-спеціальну підготовку було організовано в системі військових навчальних закладів. Становлення власне системи вищої військової освіти розпочалось після розпаду СРСР та проголошення незалежності нашої держави.

2.2. Організаційні засади військової підготовки у XX–XXI століттях у країнах Європи та США

Результати аналізу наукових та історичних джерел [54; 55; 56, с. 149–158; 57, с. 15–19] та архівних документів свідчать про те, що самостійної системи підготовки офіцерських кадрів в Україні на початку її незалежності наприкінці XX століття не було. Після розпаду СРСР на території нашої держави залишилися елементи колишньої системи військової і правоохоронної (міліцейської) освіти з розгалуженою й розрізненою мережею військових і

правоохоронних навчальних закладів. Це створювало значні труднощі щодо трансформації відомчої освіти з урахуванням реальних потреб і можливостей Збройних Сил та ПВУ. Не було державних стандартів військової освіти й органів управління нею. На всіх рівнях керівництва військовою освітою не було визначеності щодо формування навчальних планів і програм підготовки військових фахівців. Зміст військової освіти також потребував суттєвих змін та вдосконалення, оскільки у військових навчальних закладах переважали відомчі підходи до формування навчальних планів і програм. В Україні фактично не було військових науково-дослідних та науковометодичних установ з проблем військової освіти. Фундаментальні психологопедагогічні дослідження навіть у вищій військовій школі проводилися доволі фрагментарно [57].

Створення вітчизняної системи військової підготовки ускладнювалось також через недостатність інформації щодо функціонування системи підготовки прикордонників у провідних країнах світу. Доводиться констатувати, що і сьогодні немає ґрунтовних наукових досліджень, у яких би було подано зарубіжний досвід навчання офіцерського складу для прикордонних відомств. Як свідчать результати аналізу наукових публікацій, сьогодні у більшості країн євроатлантичного простору немає окремих структур для забезпечення охорони кордону. Це завдання виконують Міністерства внутрішніх справ, а функції прикордонної охорони – поліцейські підрозділи (наприклад, в Австрії, Бельгії, Німеччині, Швеції, Угорщині). У Латвії, Литві, Польщі, Фінляндії завдання з охорони кордону покладено на прикордонну службу. Результати аналізу наукових джерел з проблеми дослідження дозволяють стверджувати, що питання підготовки до професійної діяльності персоналу берегової охорони США були предметом уваги А. Васільєва і Д. Рюрикова, особливості професійної підготовки фахівців для охорони морських кордонів США з використанням технологій дистанційного навчання досліджував І. Блощинський [60, с. 14–23].

Вивченню світового досвіду професійної підготовки персоналу прикордонних відомств Угорщини, Румуні та Фінляндії присвячено публікації

А. Балендра [61]. Досвід підготовки прикордонників Республіки Польща був предметом досліджень Н. Ринденко, Литви – І. Блощинського. Крім того, І. Блощинський досліджував особливості дистанційного навчання прикордонників Прикордонної поліції Міністерства громадської безпеки Китайської Народної Республіки [62, с. 48–61].

Заслужують на увагу публікації про Уніфіковану програму підготовки прикордонників країн ЄС [63, с. 20–24], а також про особливості професійної підготовки співробітників Берегової охорони і Прикордонного патруля США. З'ясування організаційно-педагогічних і дидактичних засад навчання офіцерів правоохоронних органів на сучасному етапі у провідних країнах світу вважаємо за доцільне розпочати з аналізу досвіду, який накопичений у США – країні з багаторічним досвідом реформування системи правоохоронних органів.

Необхідно зазначити, що уряд США не керує вищими навчальними закладами, крім восьми федеральних ЗВО, які готують офіцерів, співробітників ФБР та ін. До них належать Військова академія США, Військово-морська академія США, Академія берегової охорони США, Військово-морська торговельна академія США, Військово-повітряна академія США, академія ФБР, Федеральний навчальний центр правоохоронних органів (FLETC), Національна академія охорони здоров'я і безпеки гірничих робіт, Військово-медичний університет США. Необхідність посилення боротьби з міжнародним тероризмом обумовила у 2003 р. реорганізацію митної служби США. Виникла нова державна структура – Бюро з митних питань та охорони кордонів США (U.S. Customs and Border Protection), що розпочало свою діяльність 1 березня 2003 р., об'єднавши Міністерство сільського господарства, Управління імміграції та питань прийняття громадянства і Департамент антитерористичної діяльності [64].

У Бюро з митних питань та охорони кордонів США працює понад 56 тис. осіб, більшість яких проходить службу на кордоні. Понад 20 тис. офіцерів виконують свої обов'язки більше, ніж в 300 портах в'їзду, розміщених в аеропортах, морських портах та сухопутних пунктах пропуску на всій території США. До посадових обов'язків офіцера входять: виконання ключової ролі в

антитерористичній діяльності Бюро з митних питань та охорони кордонів США; фізична перевірка і контроль пасажирів, вантажів та транспортних засобів у міжнародних аеропортах, морських портах і сухопутних пунктах пропуску; використання прогресивних технологій разом із традиційними методами перевірки та контролю; співпраця зі своїми колегами й офіцерами інших правоохоронних органів США.

Кордон США охороняють понад 18 тис. агентів прикордонного патруля, які також здійснюють патрулювання морських кордонів з метою виявлення та запобігання нелегальному в'їзду іноземців до США, запобігання нелегальній імміграції і ввозу товарів, а також контрабанді. Найголовніший вид діяльності агента прикордонного контролю – безпосереднє спостереження за кордоном, що включає виявлення, запобігання й знешкодження терористів, затримання іноземців без документів і контрабандистів на сухопутному кордоні за допомогою спостереження в прихованому місці, переслідування, реагування на дані електронних систем сенсорного телебачення й авіаційних систем та за допомогою інших методів. Агенти займаються спостереженням на всіх видах місцевості за будь-яких погодних умов. Бюро з митних питань та охорони кордонів США має власний навчальний заклад – Академію польових операцій, яку було засновано одночасно зі створенням Бюро в березні 2003 р.

Академія польових операцій розташована у Федеральному навчальному центрі правоохоронних органів США (FLETC) в Глінко, штат Джорджія. Вона забезпечує навчання, яке дозволяє працівникам Бюро професійно виконувати свої традиційні завдання. В Академії польових операцій викладають приблизно 40 різних курсів, включаючи базові та спеціальні курси для офіцерів і працівників у галузі сільського господарства, спеціалістів з імпорту, експортних операцій та інших спеціалістів. Базовий курс для офіцера Бюро є фундаментом, необхідним для здійснення своєї антитерористичної та правоохоронної місії [64].

Федеральний правоохоронний навчальний центр (FLETC) має потужну інфраструктуру, залишену в спадок від Військово-Морських Сил США. У

вересні 1975 р. FLETC здійснив перший набір студентів, а 2003-го став підрозділом Міністерства безпеки США. Це відображає головну місію Центру – забезпечення внутрішньої безпеки держави з метою недопущення трагедій на зразок тієї, яка трапилася 11 вересня 2001 р. Результати аналізу інформації про особливості підготовки фахівців Бюро з митних питань та охорони кордонів США дозволили визначити основні організаційно-педагогічні та дидактичні засади навчання у FLETC. У першу чергу, необхідно вказати на досконале матеріальне забезпечення, яке дозволяє формувати професійну компетентність учасників освітнього процесу.

На території FLETC, крім навчальних корпусів, великого спортивного комплексу і студентського центру, є сучасний автодром, тири для бойової стрільби, навчальний пункт пропуску через кордон. Проведення занять забезпечується різноманітними засобами навчання, серед яких – сучасне мультимедійне обладнання, інтерактивні тири, кімнати для тренувань рукопашного бою, басейни, спортивні зали, різноманітні тренажери, гімнастичне містечко. На території FLETC знаходиться 18 тирів для бойових стрільб, де проводяться тактичні навчання та тренування слухачів із застосуванням різних сценаріїв і ситуацій. Особливістю підготовки прикордонників є те, що стрільба проводиться з усіх видів озброєння, що використовується у правоохоронних органах США.

За деякими даними, загальна кількість куль, відстріляних за рік, – приблизно 20 мільйонів. У приміщеннях для стрільби є спеціальне обладнання для збору використаних куль і гільз. Завдяки великій базі сценаріїв та комп'ютерним технологіям курсанти мають змогу тренуватися в різних умовах, при цьому не виходячи з аудиторії. Вони навчаються проводити опитування свідків, затримувати порушників, діяти в складі команди під час входу до будівлі тощо. Важливим засобом навчання є відеозапис таких тренінгів, що дозволяє викладачу оцінити дії кожного курсанта і дати позитивну або негативну оцінку його діям. Особливої уваги у FLETC надають збереженню фізичного і

психічного здоров'я курсантів, економії часу та зручностям у тренувальному процесі.

Так, наприклад, кожному курсанту після пред'явлення бейджу видається особиста спортивна форма, яку він здає для прання й отримує її знову наступного заняття. Вздовж бігової доріжки піднімають прапорці п'яти кольорів залежно від температури повітря, вологості тощо. Вони сповіщають викладачів і студентів, які фізичні вправи можна виконувати надворі. Це дозволяє запобігти перенапруженню, переохолодженню або отриманню теплового удару. Щодо методів навчання, то у процесі підготовки прикордонників у FLETC викладачі широко застосовують дистанційний метод навчання за допомогою сучасних комп'ютерних технологій, що дає змогу залучити більшу кількість слухачів. Поглиблюючи вже усталені методики навчання (кейс-метод, рольові ігри, практичне виконання вправ, контекстне навчання, створення проблемних ситуацій тощо) FLETC повсякчас шукає та розвиває альтернативні технології, особливо комп'ютерні симулятори і моделювання.

Лекційний метод викладання не є пріоритетним, оскільки вважається, що відсоток засвоєння матеріалу під час лекції є досить низьким. Через це основою підготовки фахівців Бюро з митних питань та охорони кордонів США є практичні заняття, а лекції проводять, як правило в інтерактивному режимі. Методика проведення практичних занять передбачає участь у них спеціально підготовлених акторів, яких до Центру FLETC постійно запрошують. Буває так, що під час занять таких акторів навіть значно більше ніж слухачів. Артисти професійно виконують ролі порушників, злочинців, жертв, свідків тощо.

Особлива роль у навчальному процесі FLETC належить методичній підготовці інструкторів для того, щоб вони постійно підвищували кваліфікацію та в подальшому проводили тренінги для всіх відділень Центру і міжнародних партнерських організацій (у FLETC розробляються та впроваджуються програми підготовки персоналу для міжнародних правоохоронних академій, які розташовані як в Африці (Габон, Ботсвана), Європі (Угорщина), так і в Південно-Східній Азії (Таїланд)). Під час підготовки інструкторів особлива увага

звертається на вміння застосовувати інтерактивні методи навчання (рольові ігри, практичні вправи, групова робота), набуття практичних навичок презентації, управління аудиторією, комунікацію тощо. У контексті методичної компоненти навчання у FLETC необхідно зазначити таке: центр є міжвідомчою навчальною організацією, який зібрав найкращих професіоналів з усіх необхідних спеціальностей. Лише близько третини інструкторів є постійними працівниками закладу. На решту викладацьких посад тимчасово призначають федеральних офіцерів, фахівців і дослідників, які працюють у правоохоронних органах, або тих, хто нещодавно звільнився зі служби. Безумовно, такий підхід забезпечує баланс між майстерністю, досвідом і сучасним розумінням завдань правоохоронної служби.

Серед примітних організаційно-педагогічних засади навчання у FLETC слід вказати й на те, що, піклуючись про здатність інструктора проводити ефективно навчання, акцент робиться на усвідомленні основних цінностей, які повинні сповідувати майбутні правоохоронці, – чесність, хоробрість та співчуття. Організатори освітнього процесу у FLETC переконані, що лише матеріально-технічного забезпечення для формування високого професіоналізму правоохоронців недостатньо. Важливе значення має вірність національним символам, почуття громадянської самосвідомості й професійного обов'язку, а також культивування лідерства.

На відповідних засадах здійснюється комплектування і правоохоронних структур, які виконують завдання з охорони державного кордону США. Щодо відбору на навчання, то бажаючі потрапити на роботу до Бюро з митних питань та охорони кордонів США повинні пройти відбір відповідно до визначених критеріїв, після чого їх направляють для базової підготовки до FLETC За забезпечення прикордонної безпеки й охорону державного кордону США відповідає також Берегова охорона, яка входить у структуру Міністерства національної безпеки. Підготовка рядового складу Берегової охорони здійснюється в навчальному центрі «Кейп Мей» (штат Нью-Йорк) (Cape May, NJ). Щорічно після 8-тижневого курсу навчання, до якого серед іншого входить

силова підготовка, морська справа, стрілецька і стройова підготовки, центр випускає більше 4000 новобранців. Офіцери Берегової охорони навчаються в Нью-Лондоні (штат Коннектикут) за трьома програмами: академії Берегової охорони, офіцерської школи і курсів перепідготовки.

Академія є закладом додаткової освіти з 4-річним курсом навчання, що надає більш ніж 1000 студентам можливість отримати диплом бакалавра і військову підготовку, необхідну для служби унтер-офіцером Берегової охорони. Офіцерська школа впродовж 17 тижнів дає випускникам коледжу знання і навички, необхідні для служби офіцером Берегової охорони. Курси перепідготовки призначено для перепідготовки колишніх військових, адвокатів, льотчиків, інженерів та інших фахівців для служби в Береговій охороні. Кадровий офіцерський склад Бюро з митних питань та охорони кордонів США поповнює свої ряди з Академії Берегової охорони, школи підготовки офіцерського складу, офіцерської підготовки для рядового та сержантського складу, підготовки кадрового офіцерського складу, а також з набору офіцерського складу з числа нацменшин.

Шестеро з кожних десяти випускників з первинним офіцерським званням отримують ступінь бакалавра наук. Про високий ступінь підготовки військовослужбовців Берегової охорони свідчить хоча б те, що щорічно вони беруть участь у тисячах пошуково-рятувальних операцій [65]. Щодо такого показника як вартість підготовки, то кошти за навчання, проживання та харчування сплачують правоохоронні відомства і так звані партнерські організації. Вони також виділяють гроші на всі методичні матеріали, необхідні студенту.

Крім професійної підготовки у FLETC надають уваги й організації вільного часу для курсантів. До прикладу, у FLETC діє студентський центр, що займається організацією спортивних змагань, турнірів, мандрівок, дискотек і концертів, які плануються на місяць. Програмки заходів розповсюджуються серед студентів і розміщуються на дошках оголошень у приміщеннях. Дізнатися про змагання також можна на телевізійному каналі навчального закладу або

зателефонувавши до студентського центру. У Німеччині охорону кордонів здійснює Федеральна поліція – федеральний правоохоронний орган, який підпорядкований Міністерству внутрішніх справ Німеччини. Персонал Федеральної поліції Німеччини (йдеться про поліцейських в уніформі) подано трьома ланками службовців: нижча (mittlerer Dienst – категорія звань від поліцаймастера до поліцайхгауптмайстера), середня (gehobener Dienst – категорія звань від поліцайкомісара до ерстерполіцайхаупткомісара), вища (höherer Dienst – категорія звань від поліцайрата).

Результати аналізу офіційної інформації, а також доступних для аналізу джерел дозволяють зробити висновок про те, що поліцейські службовці нижчої ланки після проходження відповідної підготовки працюють у складі відділень/груп, взводів і підрозділів, які несуть службу з охорони кордону або виконують обов'язки залізничної поліції, а також у сфері безпеки повітряного сполучення в аеропортах Німеччини. Після певного періоду служби у складі підрозділів персонал нижчої ланки допускається до служби у складі змін (спостереження за кордоном, патрулювання, контроль осіб, транспортних засобів і товарів, що перетинають державний кордон). Поліцейські службовці середньої ланки обіймають первинні управлінські посади (керівник групи/відділення) або посади відповідальних виконавців спочатку у контрольній, патрульній, дізнавальній службі, а потім, після підвищення кваліфікації, у загонах Федеральної поліції. Професійну підготовку поліцейських службовців нижчої ланки забезпечують п'ять регіональних навчальних центрів у містах Свіссталь, Нойштрелітц, Вальсроде, Ешвеге, Оерленбах, які одночасно є й регіональними пунктами добору персоналу Федеральної поліції. Центральна служба добору знаходиться в місті Любек. Вона, так само як і регіональні центри підготовки та підвищення кваліфікації, організаційно входить до складу Академії Федеральної поліції. В Академії Федеральної поліції професійну підготовку проходить персонал середньої ланки [65].

Академія Федеральної поліції здійснює підготовку професійних фахівців для прикордонного відомства Німеччини. До її складу входять 5 центрів

підготовки і підвищення кваліфікації Федеральної поліції; 2 спортивні школи Федеральної поліції; навчально-тренувальний центр морської поліції; 2 школи з підготовки кінологів; центр командної підготовки персоналу вищої ланки; медична частина академії, яка паралельно використовується для медичної підготовки поліцейських. До складу академії входять також 5 бюро з добору кандидатів на навчання до академії з числа громадян Німеччини. Співробітники цих бюро проводять серед учнів випускних класів профорієнтаційну й агітаційну роботу з метою формування інтересу молоді до професії поліцейського. До майбутніх поліцейських висувається низка вимог, основними з яких є: – наявність атестату про закінчення школи або диплома про закінчення професійного училища, які дають право на вступ до ВНЗ; – вік абітурієнтів на момент вступу не може перевищувати 31 рік; – мінімальний зріст не повинен бути нижчим для жінок – 163 см, для чоловіків – 165 см, максимальний зріст не повинен перевищувати 195 см; – громадянство Німеччини чи однієї з країн ЄС; – відсутність судимостей, татуювань і пірсингу на видимих частинах тіла; – наявність сертифікату, який підтверджує уміння плавати; – водійські права категорії В (якщо таких немає, майбутній поліцейський зобов'язується їх отримати до кінця терміну навчання) [66, с. 2]. Вступні випробування проводяться в регіональних центрах підготовки та підвищення кваліфікації у два етапи. Перший етап вступних випробувань триває два дні, впродовж яких претенденти пишуть диктант, складають тест на загальний інтелектуальний розвиток, тест на концентрацію, тест на комунікативні уміння, тест з англійської мови.

Другий етап випробувань триває один день, впродовж якого відбувається медичне обстеження, перевірка фізичної підготовки, інтерв'ювання претендентів. Готовність претендентів до роботи в команді, сформованість усних комунікативних умінь і навичок, а також наявність лідерських властивостей визначаються методом групового обговорення. Наприклад, групі абітурієнтів задається проблемне питання, а вони повинні в результаті дискусії

у присутності приймальної комісії знайти правильне рішення та належним чином його обґрунтувати і презентувати.

З 1 вересня 2010 року навчання в Академії Федеральної поліції відбувається за модульною системою відповідно до укладеної з дотриманням вимог Болонської декларації Модульної книги [67]. При укладанні Модульної книги важливе значення надавалось забезпеченню тісного зв'язку між теорією й практикою та міждисциплінарному зв'язку, що є важливою передумовою ефективної професійної підготовки майбутніх поліцейських, орієнтованої на кінцевий результат [67, с. 6].

У Модульній книзі визначено особистісні, фахові, соціальні та методичні компетенції, які необхідні поліцейським для виконання професійної діяльності. Так, наприклад, йдеться про те, що поліцейський повинен уміти аналізувати, бути готовим постійно вдосконалюватись, навчатись упродовж всього життя, бути відповідальним, ініціативним, гнучким та креативним, готовим до змін, цілеспрямованим, умотивованим, здатним до критичного оцінювання, мати відчуття власної гідності, впевненість у своїх силах, добре розвинені комунікативні навички (письмові та усні), високу стійкість до психологічного та фізичного навантаження, здатність працювати в команді, виконувати функції керівника [67, с. 10].

До фахових компетенцій, якими має володіти поліцейський середньої ланки, у Модульній книзі віднесено: знання уміння та навички за фахом; дидактичні та методичні знання, уміння та навички; знання, уміння та навички, необхідні для оформлення протоколів, вивчення місця події; уміння вести справу від початку до її передачі до суду і розуміння ступеня власної відповідальності за неї; уміння чітко віддавати розпорядження та добиватись їх виконання; проводити опитування, допити; кваліфіковано реагувати на клопотання інших підрозділів або органів, приймати відповідні рішення; виконувати обов'язки керівника у випадку його тимчасової відсутності; здатність керувати малим підрозділом, таким як відділення або група; уміння спілкуватись з іноземцями

англійською мовою під час виконання повсякденних службових обов'язків та в особливих ситуаціях (участь у місіях закордоном).

До спеціальних компетенцій, якими має володіти поліцейський, віднесено такі, як комунікабельність, здатність вникати у суть справи, толерантність, повага до людей, здатність до кооперації, уміння влагоджувати конфлікти, здатність до роботи у команді, лідерські властивості, здатність вести за собою співробітників, високий інтелектуальний розвиток, здатність поводити себе відповідно до загальноприйнятих етичних принципів і переконань [67, с. 11].

Основними методичними компетенціями визначено здатність ефективно організувати роботу, раціонально розподіляти час, розумно застосовувати техніки подолання стресу, уміння вчитись, правильно застосовувати методіку подання інформації, ведення заняття [67, с. 12]. В академії навчається близько 700 курсантів і ще близько 2500 – у навчальних центрах. Окремої уваги потребує характеристика системи підготовки. Вона охоплює три рівні – середня, висока та вища ланки. Середня ланка передбачає навчання впродовж 2,5 років, з яких перший рік присвячено теоретичній підготовці, другий рік – практичній, яка проводиться на місцях несення служби – аеропортах, вокзалах, пунктах пропуску тощо. Ще півроку відводиться на спеціалізацію та випускні іспити. Університетська підготовка або висока ланка, на якій навчається переважна більшість курсантів – випускників шкіл, передбачає навчання впродовж 3-х років.

Також за цим рівнем підготовки навчаються курсанти, що завершили підготовку середньої ланки. У цьому випадку термін їхнього навчання становить 2 роки. Щодо навчання персоналу вищої ланки, то воно триває 2 роки: перший рік – на базі академії, другий рік – у навчальному центрі земельної поліції м. Вествалія за уніфікованим курсом разом із представниками земельної поліції. Для навчання на вищій ланці приймають оперативних співробітників у віці до 40 років (як виняток – до 45 років), які позитивно характеризуються за місцем служби, мають стаж роботи в поліції не менше 10–12 років, звання – не нижче головного комісара, освіту – в обсязі вищої поліцейської школи. Окрім цієї

базової підготовки, обов'язковими для всіх категорій персоналу є проходження курсів підвищення кваліфікації за всіма предметами підготовки (правова підготовка, криміналістика та інші). Основною метою цих курсів є: підвищення кваліфікації тренерів поліцейських тренувань; удосконалення практики ведення слідчих дій; покращення знання іноземних мов (особливо в міжнародних місіях і аеропортах); загальна поліцейська підготовка для підвищення кваліфікації; підготовка до виконання завдань в іноземних місіях, а також прописані законодавством курси підвищення кваліфікації (льотчики, моряки). Федеральна поліція Німеччини практикує також дистанційну підготовку та контроль знань у мережі Інтернет [65].

До складу Академії Федеральної поліції входить навчально-тренувальний центр морської поліції, який здійснює підготовку не лише персоналу Федеральної морської поліції, а й працівників інших державних служб і структур за такими напрямками: – базова підготовка, яка відповідає рівню середньої ланки (триває 1 або 1,5 роки); – виживання на морі (боротьба з пожежами і водою); – теоретичні предмети (особливості морського права, цивільна морська справа); – поліцейські тренування (навчання дій поліцейських, використання зброї, здійснення затримання, проведення огляду суден) [65].

Для прикладу подамо стислу характеристику навчального процесу в навчально-тренувальному центрі морської поліції. Його побудовано за модульною системою (усього чотири модулі): базовий модуль триває 3 місяці – це 528 навчальних годин аудиторних занять із загальних дисциплін та 6,5 місяців – практика на кораблях (кожен курсант отримує індивідуальне завдання на практичне стажування, за відпрацювання якого відповідає командир корабля та виставляє відмітки про якість його виконання); перший модуль триває 2 місяці 8 тижнів, що становить 352 години аудиторних занять і охоплює технічну і морську підготовку, а також практику на кораблях впродовж 6,5 місяців. Особливістю вивчення технічних дисциплін є широке використовуються комп'ютерних симуляторів.

Після завершення цього модуля центр визначає, за яким напрямком проводити подальшу підготовку курсантів; другий модуль триває 2 місяці 8 тижнів (352 години аудиторних занять), наприкінці якого курсанти складають іспити й отримують відповідні сертифікати, які надають їм право стати повноцінними членами одного з екіпажів (кораблів, катерів); третій модуль є елементом системи підготовки вищої ланки, перед початком якого курсанти знаходяться безпосередньо на службі в морі 80 годин. Під час проходження третього модуля формуються групи кількістю не більше 8-ми осіб, які навчаються 5 місяців. Завершується третій модуль складанням випускних іспитів з видачею сертифікатів і призначенням на вакантні посади, наприклад, старшого техника або вахтового офіцера [65].

Викладачами спеціальних (поліцейських) дисциплін в Академії Федеральної поліції працюють досвідчені працівники. Їх приймають в академію на конкурсній основі, вони працюють в ній від трьох до п'яти років, після чого їх направляють з підвищенням на посаді в поліцейські органи.

В основу підготовки поліцейських кадрів Німеччини покладено принцип довічного найму. Службова діяльність і навчання співробітника планується і спрямовується в суто перспективному плані. При цьому передбачено постійне підвищення його кваліфікації. Особливістю системи підготовки поліцейських кадрів Федеративної Республіки Німеччини є також те, що жоден з поліцейських навчальних закладів країни не видає своїм випускникам освітніх документів, відповідних державному освітньому стандарту. Після закінчення відомчих навчальних закладів видаються лише відомчі освітні документи, що дають право працювати лише в поліції і, як виняток, у деяких інших державних установах.

У контексті розробки методичної системи формування професійної компетентності доцільно узагальнити досвід діяльності Міжнародної правоохоронної академії (International Law Enforcement Academy – ILEA), яку було створено в Будапешті (Угорщина) в 1995 р. на основі угоди глав держав Угорщини та США під егідою федеральних служб США. Це один із передових навчальних закладів країн ЄС, у якому здійснюється підготовка і перепідготовка

персоналу поліцейських служб, серед яких є й представники прикордонних відомств (прикордонної поліції, прикордонної варти тощо) [68]. У період від створення до 2016 р. Міжнародна правоохоронна академія підготувала більше 22000 офіцерів правоохоронних органів з більш як 100 країн світу. Для методичної системи підготовки офіцерів ІЛЕА характерним є впровадження основного та короткострокових спеціалізованих курсів.

Також в Академії щорічно проводять близько 30–40 спеціалізованих короткострокових курсів, які тривають від 1 до 2 тижнів. Для їх проведення залучають представників 15 правоохоронних відомств США, які ознайомлюють слухачів із сучасними методами розслідування нових видів злочинів. На навчання в ІЛЕА відбирають працівників поліції переважно середньої керівної ланки з терміном служби не менше п'яти років, з освітою не нижче середньої, з відмінними фізичними й моральними властивостями.

Метою навчання в ІЛЕА є сприяння ефективному співробітництву між правоохоронними відомствами різних країн. Ця мета конкретизується у завданнях, які передбачають підготовку офіцерів до виконання управлінських функцій шляхом навчання управління персоналом, ресурсами, організацією, набуття здатності до аналізу й оцінювання ефективності діяльності організації, а також умінь аналізувати тенденції, що впливають на стан і перспективи правоохоронної діяльності. Крім того, навчання в ІЛЕА передбачає розвиток прикладних технічних та оперативних навичок шляхом опанування курсу діловодства, проведення експертизи, навичок міжособистісного спілкування, а також методики викладання і проведення занять. Тематика короткострокових навчальних курсів є досить різною: порівняльна слідча термінологія; керівництво кадрами; дослідження злочинів насильницького характеру; протидія корупції, відмиванню грошей; особливості захисту свідків; оперативно-розшукова діяльність та ін. Окрім теоретичної підготовки, курс навчання передбачає практичні заняття. На курсах викладають співробітники правоохоронних органів США, офіцери поліції країн ЄС й викладачі цивільних ВНЗ. Викладачі також проходять двотижневу попередню підготовку для

ознайомлення з особливостями країн походження слухачів курсів ІЛЕА, політичною й правовою системами цих країн, методиками викладання, специфікою роботи з перекладачем.

У контексті дослідження заслуговує на увагу досвід підготовки персоналу для Прикордонної поліції Румунії, оскільки цю правоохоронну структуру було реформовано відносно недавно – у період 2001–2005 років. Реформа Прикордонної поліції Румунії змінила її внутрішню структуру відповідно до норм, прийнятих в ЄС. На сьогодні це прикордонне відомство є невід’ємним компонентом структури Міністерства адміністрації та внутрішніх справ та спеціалізованим державним органом, на який покладено низку завдань, а саме: спостереження та контроль на прикордонних переходах та виконання положень законодавства про державний кордон; запобігання нелегальній міграції та перевірки паспортів іноземних громадян; боротьба із транскордонною злочинністю; забезпечення інтересів держави в дельті Дунаю і зоні Сулінського каналу, а також у прикордонній зоні і територіях, що перебувають під посиленою охороною; забезпечення громадського порядку та миру в зонах, що перебувають під контролем Прикордонної поліції відповідно до вимог законодавства (стаття 1 Закону про надзвичайні ситуації № 104 від 27 червня 2007 р. щодо організації та функціонування сил Прикордонної поліції).

Для з’ясування основних організаційно-педагогічних і дидактичних засад підготовки офіцерів прикордонних відомств за кордоном доцільно розглянути також і досвід Республіки Польща. Ця країна становить інтерес з огляду на її географічне положення, спільний кордон з Україною, спільні кордони з іншими країнами, з якими межує Україна (Росія, Білорусь, Словаччина), наявність морської ділянки кордону, а також відносно невеликий досвід розбудови прикордонного відомства, який можна зіставити з вітчизняним [69]. Прикордонну варту Республіки Польща було створено 16 травня 1991 р. відповідно до Закону «Про прикордонну сторожу», що був прийнятий 12 жовтня 1990 р. Згідно зі статтями 1 і 2 цього документа, це – єдина збройна структура, призначена для охорони державного кордону на суші та морі, здійснення

контролю транспорту на прикордонних пропускних пунктах, видачі дозволу на перетин державного кордону, розслідування і розкриття злочинів та правопорушень. Від 1 травня 2004 р. Польща є повноправним членом ЄС, а з 21 грудня 2007 р. входить до Шенгенської зони. Порядок організації охорони зовнішнього кордону ЄС у цій країні за останні роки визнано одним з кращих [70, с. 16–20].

Структуру Прикордонної варті Республіки Польща, крім головної комендатури (м. Варшава), десяти регіональних прикордонних загонів, морського загону (м. Гданськ) для охорони узбережжя Балтійського моря, складають центральне прикордонне училище (м. Кошалін), центр підготовки молодших офіцерів і прапорщиків (м. Кентшин) та центр службового собаківництва (м. Любань). Професійна підготовка прикордонників в Польщі повністю адаптована до західної моделі. Навчальні центри Прикордонної варті здійснюють професійну підготовку фахівців, що позначається на статусі освітніх установ у системі професійної освіти країни і, відповідно, на правовому статусі освітніх документів. Дипломи, сертифікати, атестати або інші освітні документи, видані навчальними центрами, надають право проходити службу лише в Прикордонній варті та на певній посаді. Як правило, просування по службі неможливе без проходження додаткового навчання, що відповідає більш високому рангу. Процес навчання невід’ємно пов’язано з практикою, а саме: навчання здійснюється в процесі практичної діяльності. Практика є ключовим моментом у навчанні, що становить собою спіралеподібний цикл: навчання – застосування отриманих знань на практиці – навчання – практика – тест – наступний рівень навчання.

Після проведення реформи системи підготовки кадрів підготовка прикордонників у Польщі складається з декількох рівнів: початкового, середнього і вищого [71]. При проходженні початкової підготовки основна увага приділяється практичним навичкам та формуванню особистості прикордонника, розвитку у нього таких властивостей, як дисциплінованість, урівноваженість, сміливість тощо. Початкова підготовка складається з двох фаз. Першу фазу

початкової підготовки проходять усі новобранці, її тривалість становить 16 тижнів. Безпосередньо після завершення навчання за програмою першої фази й успішного складання іспиту (негативний результат складання цього іспиту є підставою для звільнення) службовці Прикордонної варти повинні пройти другу фазу навчання – так звану підготовку за програмою унтер-офіцерів. Тривалість другої фази навчання становить не більше чотирьох місяців. Після завершення навчання передбачено випускний іспит. Другий етап (підготовка середнього складу) – курси хорунжих. Підготовка хорунжих здійснюється в навчальних центрах Прикордонної варти після трьох років служби. Тривалість навчання на таких курсах, як правило, не перевищує 4 тижнів.

Третій етап (підготовка вищого складу) – офіцерські курси. Навчання майбутніх офіцерів здійснюється на базі навчальних центрів Прикордонної варти після чотирьох років служби й успішного складання вступних іспитів. Однією з умов вступу на офіцерські курси є наявність у кандидата вищої освіти. Крім того, усі службовці Прикордонної варти можуть проходити курси підготовки і перепідготовки, що мають такі організаційні форми: централізовані – спеціалізовані курси підготовки, курси перепідготовки (проводяться на базі центрів підготовки або за дистанційною формою навчання); локальні – теоретичні та практичні заняття (проводяться на базі підрозділу охорони кордону); зовнішні – курси і заняття (проводяться на базі навчальних закладів інших відомств чи за кордоном).

У навчальних центрах Прикордонної варти широко застосовується система дистанційного навчання. Для цього використовується локальна відомча електронна мережа (Інтранет), побудована за принципами Інтернету. Останнім часом у професійній підготовці кадрів для правоохоронних органів більшості країн Європи чітко виявляється тенденція до міжнародної інтеграції та кооперації, спільного вирішення завдань, ефективного управління персоналом органів і підрозділів правоохоронних органів.

Такий підхід сприяє подоланню відмінностей у національних системах професійного навчання та вирішує завдання підготовки до роботи в умовах

об'єднаної Європи. Вищу професійну поліцейську освіту здобувають у Поліцейській академії, розташованій в м. Щитно. Навчальний план, розрахований на 3 роки навчання, містить дисципліни з профілактики та розслідування злочинів, правові та суспільні науки, курс управління. Навчання в Поліцейській Академії має профільовану спрямованість, з урахуванням поділу різних служб (служба профілактики злочинів і кримінальна поліція). Кількість спеціалізованих курсів залежить від типу і характеру професійних обов'язків, а термін навчання варіюється від 2 до 3 місяців.

Наприкінці навчання слухач складає іспит, який підтверджує, що він володіє спеціалізацією та базовими професійними навичками і вміннями. Навчальний план передбачає періодичні довгострокові стажування для слухачів, а також лекції, заняття та семінари. Їх проводять поліцейські з великим стажем і досвідом практичної роботи на місцях (так звані «асоціативні лектори»). Після складання іспиту слухачі захищають дипломну роботу і на цій підставі отримують диплом про вищу професійну освіту (захист суспільної безпеки і порядку) та офіцерське звання. Академія випускає до 300 слухачів на рік. Здобуття вищої професійної освіти є умовою для отримання вищих офіцерських звань. Після завершення навчання в поліцейській академії офіцери поліції можуть продовжити свою освіту в цивільних ВНЗ.

Серед характерних особливостей підготовки поліцейських у Польщі є блоковий характер навчання на всіх рівнях: теоретичні заняття чергуються з періодами виконання практичних завдань на місцевості. Це має на меті забезпечити формування спеціальних умінь і навичок, необхідних поліцейським. Під час навчання велика увага приділяється формуванню таких необхідних поліцейському властивостей, як дисциплінованість, чесність, принциповість, відповідальність, хоробрість тощо [69]. Отже, результати порівняльного аналізу систем підготовки фахівців прикордонної служби за кордоном дозволяють зробити висновок про те, що в європейських країнах і США ефективно реалізується державна політика щодо підготовки прикордонників. Система підготовки прикордонників у європейських країнах та США має комплексний і

різнорівневий характер. У всіх країнах підготовка складається з декількох рівнів: початкового, середнього та вищого. При проходженні початкової підготовки основна увага приділяється практичним навичкам і формуванню особистості прикордонника, розвитку у нього цінностей прикордонної служби, а також таких властивостей, як дисциплінованість, урівноваженість, сміливість тощо. Серед характерних особливостей підготовки прикордонників є блоковий характер навчання на всіх рівнях: теоретичні заняття чергуються з періодами виконання практичних завдань на місцевості. Це має на меті забезпечити формування спеціальних умінь і навичок, необхідних прикордонникам. Окрім базової підготовки, обов'язковими для всіх категорій персоналу є проходження курсів підвищення кваліфікації за всіма предметами підготовки.

РОЗДІЛ 3

ПРІОРИТЕТИ ПОДАЛЬШОГО РОЗВИТКУ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ОБОРОНИ УКРАЇНИ

3.1. Формування системи територіальної оборони в Україні

Одним із основних напрямків державної оборонної політики є створення ефективної системи територіальної оборони, яка у теперішній ситуації є основою обороноздатності держави. Актуальність наукових досліджень проблем організації територіальної оборони, як на державному так і місцевому рівнях зумовлені перш за все різкою зміною військово-політичної ситуації у світі, яка характеризується збільшенням рівня загрози національній безпеці як України, так і інших держав, у яких новий спалах міжнародного тероризму змусив кардинально змінити погляди на проблеми національної та міжнародної безпеки, створення та розвиток національних систем оборони.

Анексія Криму Російською Федерацією та бойові дії на Сході України, нарощування військового потенціалу Росії, ще раз підтвердила необхідність всебічного аналізу питань гарантування воєнної безпеки держави, основою яких є організація територіальної оборони.

Разом з тим, проблеми організації територіальної оборони в умовах російської агресії та гібридної війни тільки в останні роки почали розглядатися українськими науковцями. З огляду на те, що дослідження носять неоднозначний характер, що пов'язано зі змінами ставлення керівництва держави та збройних сил до цього питання, слід узагальнити нормативно-правову базу організації територіальної оборони у сучасних умовах, окреслити завдання органів державної влади та місцевого самоврядування щодо їх реалізації в умовах бойових дій. Це питання є важливим і через те, що у зв'язку із прийняттям Концепції розвитку сектору безпеки і оборони змінюються функції військових формувань, правоохоронних органів, органів державної

влади та місцевого самоврядування, підвищуються вимоги щодо організації взаємодії та координації дій між ними.

Розглядаючи питання готовності країни до оборони, необхідно перш за все звернути увагу на створення ефективної системи державного і військового управління. Аналізуючи сучасне нормативно-правове забезпечення організації оборони країни, треба відзначити, що за роки незалежності така база була створена. Разом з тим, у зв'язку зі зміною міжнародної ситуації та її суб'єктивної оцінки військово-політичним керівництвом держави, кардинально змінювався зміст воєнно-доктринальних та стратегічних документів, що призвело до катастрофічних наслідків для національної системи безпеки та оборони. Особливо треба відзначити питання територіальної оборони, воєнно-адміністративного поділу держави, передислокації військ, змін воєнно-політичних орієнтирів, систем управління, тощо.

Питання національної безпеки та оборони регламентовані такими основними нормативно-правовими актами, як Конституція України [72], Законами «Про Національну безпеку України» [73], «Про оборону України» [15], «Про правовий режим надзвичайного стану» [75], «Про правовий режим воєнного стану» [76], Укази Президента України «Про воєнну доктрину України» [2], «Про положення про територіальну оборону України» [78], «Про стратегію національної безпеки» [1], «Про розвиток сектору безпеки і оборони» та іншими. Слід відзначити, що всі нормативно-правові акти діалектично взаємопов'язані, але деякі з них морально застріли, бо не враховують нових геополітичних ті воєнних реалій [77].

Розглянемо, предмет нашого дослідження територіальну оборону, організація якої регламентована відповідним Указом Президента України від 2 вересня 2013 року № 471/2013 «Про затвердження Положення про територіальну оборону України». Щодо категорії, то «територіальна оборона є комплексом загальнодержавних, воєнних та спеціальних заходів, що застосовуються під час загрози або відбиття агресії з метою охорони та захисту державного кордону від посягань ззовні, забезпечення умов для надійного

функціонування державних органів, мобілізаційного та оперативного розгортання військ (сил), охорони важливих об'єктів і комунікацій, боротьби з диверсійно-розвідувальними силами та іншими озброєними формуваннями агресора на території країни, а також радіаційного, хімічного, біологічного захисту військ і населення від наслідків аварій (зруйнувань) атомних електростанцій, об'єктів, небезпечних у хімічному відношенні, та підтримання режиму воєнного стану» [78].

Як відомо, на початку 2000-х років в плані підготовки території до можливих бойових дій, згідно організаційно-мобілізаційного плану Україна була поділена на зони територіальної оборони, кожна з яких мала свій номер. Основними структурними елементами територіальної оборони, її військовою складовою, за вимогами керівних документів, є батальйони територіальної оборони. Між тим вони були створені лише у травні 2014 року в областях України, коли розпочалася агресія РФ» [79].

Згідно вимог керівних документів, батальйони ТрО входять до складу Збройних сил України (ЗСУ) і підпорядковуються Міністерству оборони України, а також головам обласних державних адміністрацій, на території яких вони були сформовані. Голови облдержадміністрацій, як голови рад оборони областей, здійснюють керівництво батальйонами територіальної оборони в обласній зоні ТрО.

Головнокомандувач Збройних Сил України, начальник Генерального штабу, командувачі військ оперативних командувань керують підрозділами ТрО у військово-сухопутних зонах відповідальності [28]. Заходи по комплектуванню та забезпеченню батальйонів матеріально-технічними засобами, озброєнням і військовою технікою проводять обласні військові комісаріати за рахунок коштів обласних бюджетів та благодійних внесків громадян. Відповідно до закону «Про оборону України» головними завданнями новостворених батальйонів територіальної оборони Міністерства оборони України стали: захист державного суверенітету і незалежності держави; підтримання безпеки і правопорядку; забезпечення діяльності органів

державного управління в регіонах; охорона стратегічно важливих об'єктів і комунікацій; боротьба з диверсійними та іншими незаконно створеними озброєними формуваннями; допомога в охороні державного кордону [15].

У надзвичайних умовах війська територіальної оборони України можуть бути використані для протидії незаконним озброєним формуванням за межами областей де вони базуються. Так, 18 червня 2014 року було запропоновано підпорядкувати батальйони територіальної оборони, які беруть участь у антитерористичній операції на Донбасі, керівництву АТО/ООС.

Аналізуючи сьогоденну ситуацію у зоні проведення Операції Об'єднаних Сил, треба відзначити, що у гібридній війні бойовики під гаслами захисту прав частки населення регіону воюють на їх території, що є війною проти цього ж населення. В умовах, коли частка населення підтримує бойовиків, українська армія, без нанесення втрат і збитку своєму населенню, не в змозі захистити територію держави, що у свою чергу посилює позиції бойовиків, які начебто захищають мирне населення. За таких умов, враховуючи світовий досвід ведення антитерористичної боротьби, для знищення бойовиків необхідні спільні зусилля усіх антитерористичних сил протягом тривалого часу. За світовим досвідом найбільш ефективний варіант вирішення цієї проблеми полягає у самозахисті населених пунктів, наявності в них воєнізованих загонів самооборони. Лише негайні дії (за реальним часом) місцевих загонів самооборони, що спираються на підтримку силових структур, здатні забезпечити захист мешканців та населених пунктів від атак загонів банд-формувань. Інші варіанти ведення боротьби країн зі схожими явищами мають лише негативний світовий досвід. Вирішення цього питання можливе тільки через відповідну організацію територіальної оборони держави [79].

Збройні Сили займають головне місце у системі територіальної оборони держави. Події на півдні та сході України доводять необхідність переоцінки поглядів на розбудову національного війська, коли головними пріоритетом у проведенні реформ Збройних Сил України вважалося створення малочисельної, професійної, мобільної армії у складі Передових сил оборони,

основних сил оборони та Стратегічних резервів. На наш погляд, слід вважати такий підхід до розбудови війська хибним, який у кінцевому результаті призвів до розвалу армії. Передові країни світу мають різноманітні підходи до формування та утримання збройних сил, але їх головною перевагою є не спосіб утримання війська, а практичність і системність у вирішенні питань оборони держави. А також неухильна, логічна завершеність спланованих заходів, що ґрунтуються на можливостях економіки і політичної волі національної еліти та членстві у військово-політичному союзі. Рівень загроз національній безпеці - один з головних чинників, що впливає на формат утримання регулярної армії. Тому, коли у мирні часи боєздатність збройних сил знижується, як правило за рахунок зменшення їх чисельності, то актуальність територіальної оборони країни повинна значно підвищуватись та посилюватись. Необхідно зазначити, що збереження оборонних можливостей полягає у раціональному поєднанні саме цих, взаємопов'язаних між собою, складових обороноздатності держави, реалізація яких спирається на соціально-економічні можливості.

Удосконалення системи територіальної оборони України є найбільш економічно виправданим резервом підтримання обороноздатності держави. Згідно із світовим досвідом, країни (за винятком США), які не спроможні стримувати агресію сильного противника армією мирного часу, зберігають потужну спроможність активно захищати свій суверенітет за рахунок посилення потенціалу регулярних військ силами місцевої (територіальної) оборони. Більшість країн поряд з регулярними арміями мають в бойовому складі військового часу територіальні війська. Прикладом можуть бути Австрія, Бельгія, Великобританія, Німеччина, Данія, Італія, Литва, Латвія, Нідерланди, Норвегія, Польща, Франція, Швеція, Фінляндія і багато інших. Громадяни цих країн традиційно пишаються своєю приналежністю до цих військ, а участь в планових заходах бойової підготовки сприймають як почесні право і обов'язок [28].

У більшості держав саме на територіальні війська покладаються завдання прикриття мобілізаційного розгортання збройних сил, охорону стратегічних

об'єктів і елементів військової і цивільної інфраструктури, власне ведення територіальної оборони.

Підготовка такої оборони надає низку переваг перед іншими способами підготовки держави до оборони. Зокрема, за оцінками експертів, утримання сил територіальної оборони обходиться для держави значно дешевше, ніж постійне утримання значної кількості сучасних регулярних військ, наприклад, у США – в 6 разів, в Данії та ФРН – в 10 разів [77].

Зважаючи на недоліки більш ніж двадцяти п'ятирічного реформування збройних сил, які призвели до катастрофічних наслідків, теперішнє керівництво країни шукає нові моделі для української армії. Висловлювання Президента України П.Порошенка свідчать про його прихильність до швейцарської моделі. На наш погляд, обираючи ту чи іншу іноземну модель треба проаналізувати основні чинники, які будуть сприяти, чи навпаки негативно впливати на обороноздатність України. Не критикуючи позицію Президента України, на наш погляд, національну політику у сфері організації територіальної оборони треба формувати з урахуванням геостратегічного положення країни її входження до колективних систем безпеки, відповідно до розмірів території та стану її оперативного обладнання, у залежності від демографічних і фінансово-економічних можливостей, спираючись на державницькі та національно-історичні традиції, та менталітет населення, тощо. Так, наприклад, Швейцарія одна з небагатьох країн Європи де досі існує загальна військова повинність. Професійні солдати, – кадрові офіцери і унтер-офіцери, становлять близько 5 відсотків військовослужбовців армії Швейцарії, яка за експертними оцінками підтримує загальну чисельність на рівні 200 тисяч.[28]. Усі чоловіки віком від 19 до 50 років проходять військову (альтернативну) службу. Обов'язковий призов до армії розпочинається з 18 років: молоді люди проходять основне навчання в спеціальних «школах для новобранців». Базове навчання триває від 18 до 21 тижнів, для спеціалізованих, «елітних» підрозділів – 25 тижнів.

Рядовий аусцуга за 10 років проходить в своїй частині вісім зборів по три тижні, Ландвер – три рази по два тижні, Ландштурм – 1 раз по два тижні. Жінки

служать на добровільній основі. Після реформ 1960-х років, армія Швейцарії складається із трьох складових: аусцуг або регулярна армія, де служать чоловіки віком до 34 років; ландвер, в якому служать чоловіки віком 34–42 років; і ландштурм, де служать чоловіки віком в 43–50 років.

Збройні сили Швейцарії мають специфічну оборонну стратегію: оскільки 70% території країни – це гори, то традиційно армія використовує тактику «барикадування в горах», готується до оборони шляхом мінування мостів та вершин тощо. Тобто, ця нейтральна країна, збудувала національну регулярну армію для ведення саме територіальної оборони. Військовий бюджет країни з 7.5 мільйонами населення складає майже п'ять мільярдів доларів – це майже 20 відсотків від ВВП країни. На озброєнні більше 800 танків і бронемашин (420 Леопардів-2, 150 М-109). Країна довжиною всього 300 км має 14 ескадрильї з 350 бойовими, 120 навчальними літаками і 100 вертольотами. Їх Парк постійно оновлюється» [79].

Через це на наш погляд швейцарська модель у чистому вигляді не може бути використана в Україні [28].

Цікавим є модель регулярної армії ФРН, яка комплектується за змішаним принципом. А саме, за вільним наймом – регулярні війська, за призовом – війська територіальної оборони, строкова служба у яких складає до 6 місяців, далі служба у резерві. Головне завдання військ територіальної оборони – підготовка резерву для армії, формування бойових частин для сухопутних військ, ведення територіальної оборони держави. Але таку модель може дозволити собі держава з високим рівнем соціально-економічного розвитку [28].

США утримують велику за чисельністю Національну Гвардію. Міцний військовий і правоохоронний інститут, що виконує завдання з забезпечення національної безпеки у складі армії, і являє собою організований резерв Збройних сил США. Гвардія має складові компоненти на території усіх штатів підпорядкована губернаторам (існує підпорядкування федеральним органам влади). Комплектується військовослужбовцями на добровільній основі, які

проходять мотивовану службу у резерві та можуть бути закликані до дійсної служби за наказом губернаторів або військового командування. Гвардія наділена правом виконувати завдання з забезпечення безпеки, як у військовій, так й в цивільній сферах [28].

Російська агресія проти України змусила керівництво Республіки Польща створити війська територіальної оборони. Відповідно до закону, Війська територіальної оборони є новим видом Збройних сил Польщі поряд із Сухопутними військами, Військово-повітряними силами, Військово-морським флотом і Спеціальними військами Польщі. Вони зможуть проводити військові дії на суші спільно з оперативними військами, а також вести антикризові і антитерористичні дії. Війська територіальної оборони також повинні будуть боротися з невійськовими загрозами, вести просвітницьку та інформаційну діяльність. Протягом декількох років Міністерство оборони планує створити 17 бригад, по одній у кожному воєводстві і дві в Мазовецькому воєводстві. В першу чергу будуть створені бригади в Люблінському, Підляському і Підкарпатському воєводстві, а також 4 батальйони – в містах Люблін, Білосток, Жешув і Седльце. В 2018 році цей вид Збройних сил налічував близько 35 тисяч солдатів, а в 2019 році – близько 53 тисяч. За оцінками уряду, вартість створення й експлуатації WOT склала 3,6 млрд злотих (близько 818 млн євро).

Система територіальної оборони Білорусі почала створюватися з моменту проголошення незалежності. Вже у 2002 році, в ході оперативно-тактичного навчання «Березина-2002», вперше були відпрацьовані практичні дії територіальних військ. Події, що відбуваються в світі протягом останніх років, лише підтверджують правомірність прийнятих тоді рішень. Для виконання цих завдань сформовані сили територіальної оборони, до яких належать територіальні війська, а також спеціально виділяються, відповідно до законодавства, для вирішення завдань територіальної оборони з'єднання, військові частини внутрішніх військ Міністерства внутрішніх справ, територіальні органи внутрішніх справ, воєнізована охорона організацій, що знаходяться на відповідній території. Безпосереднє керівництво

територіальною обороною в зонах і районах здійснюють керівники місцевих виконавчих і розпорядчих органів через штаби, а також відповідних членів місцевих рад оборони [79].

У Білорусі створена досить гнучка система управління територіальною обороною. Створено сім зон територіальної оборони, територіально відповідних областям і місту Мінськ. До військових частин відносяться окремі стрілецькі батальйони і окремі стрілецькі роти територіальних військ.

Як правило, батальйон складається з управління, основних підрозділів і підрозділів забезпечення. До основних підрозділів належать стрілецькі роти і роти вогневої підтримки. А до підрозділів забезпечення – інженерно-саперна рота, розвідувальний взвод, взвод зв'язку, взвод матеріально-технічного забезпечення, автомобільний взвод і взвод охорони.

Начальником зони територіальної оборони є голова облвиконкому, а також голова Мінського міськвиконкому, які у воєнний час очолюють відповідні ради оборони.

Як бачимо, підходи до вирішення завдань формування сил та засобів територіальної оборони, у передових країнах світу, дещо різні, але існують певні принципово схожі позиції, а саме:

- територіальні війська це складова, або головна частка регулярної армії;

- утримання територіальних військ дешевше ніж регулярних, однак не безкоштовне; головне навантаження на державний бюджет, часткове – на місцевий;

- повна або часткова мобілізація резервістів здійснюється в загрозовий період або з оголошенням воєнного стану (крім США, де приведення військ територіальної оборони у бойову готовність здійснюється на місцевому рівні);

- переважно вільний доступ до зброї, яка зберігається вдома, або на підприємстві (складі) поруч із місцем мешкання, що дозволяє мати високу ступінь готовності до дій.

В основі цього – високий рівень довіри центральних органів державної влади до громадян країни та державний патріотизм, який є основою залучення їх до територіальної оборони.

На наш погляд, говорити про роздачу зброї в Україні, з огляду воєнних дій та протиріч між різними соціально-політичними групами ще передчасно. Перш за все українське суспільство повинно стати суспільством національної згоди та зміцнене національною державницькою ідеєю [28].

Загалом, визначення моделі для збройних сил України не може ґрунтуватися на досвіді якоїсь окремої країни, а перш за все на об'єктивному аналізі сучасного стану української армії та територіальної оборони та причин невдач та прорахунків у воєнній реформі.

3.2. Перспективи розвитку територіальної оборони в контексті завдань органів публічного управління України

Аналіз стану сучасної територіальної оборони в Україні свідчить, що відповідальність за проведення реформи територіальної оборони була повністю покладена Генеральним штабом на командування Сухопутних військ ЗС України, яке сприймало це завдання, як додатковий тягар. Тому Положення про територіальну оборону ними декілька разів перероблялося на користь зменшення обсягу виконання завдань з формування сил і засобів, що призвело до ліквідації планів розгортання усіх бригад територіальної оборони, що були призначені для захисту населення та об'єктів місцевої інфраструктури [80].

Керівництво Збройних сил не ставилось відповідально до практики створення сил і засобів ведення територіальної оборони у ході навчань, або відпрацьовувало тільки питання з надання відсічі вторгненню обмеженого військового контингенту сусідньої держави. У ході ведення цих навчань осторонь залишалися і питання щодо охорони об'єктів та комунікацій тилу діючої армії, ведення територіальної оборони держави в особливий період.

Навчання з територіальної оборони проводились окремо за рішенням ГШ ЗСУ і тільки штабні. Але й в ході цих навчань з'ясовувалось, що реальні сили і

засоби для активного ведення оборони території у складі ЗС України та загалом у держави відсутні. Тому представникам силових відомств надавали рекомендації на зразок формування зведених загонів внутрішніх військ, міліції, СБУ, прикордонних військ, або створювались інші віртуальні формування сил і засобів для ведення оборони, на період таких навчань [77].

З початком дестабілізації обстановки на Донбасі виникла негайна потреба у військах територіальної оборони та перегляду Положення про територіальну оборону України, у якому Генштабом вже передбачалось формування в областях батальйонів чисельністю 420 осіб. Таке Положення було затверджено тільки на початку травня 2014 року. Тому виконання рішення в. о. Президента України щодо мобілізації батальйонів територіальної оборони було завершено лише у середині червня. Що не надало своєчасної, а відтак найбільш дієвої допомоги військовикам з початком виконання завдань АТО (у березні-травні 2014 року). Практика розгортання батальйонів ТрО засвідчила, що створення одного батальйону на цілу область є замало для ведення територіальної оборони у регіонах і надання допомоги силам, що задіяні у АТО. Усього, у складі Збройних сил України при Міністерстві оборони України починаючи з квітня 2014 року були сформовані 46 батальйони в різній комплектації та боєздатності. На думку спеціалістів для підвищення ефективності територіальної оборони необхідно сформувати стратегічний резерв у складі армійського корпусу, з чисельністю особового складу 30 – 40 тис. чол. Зважаючи на те, що сили територіальної оборони виявляються важливим резервом боєздатності ЗС України та обороноздатності держави, назріла нагальна потреба запровадження принципово нових підходів щодо концепції її розробки та реалізації [79]. Ці підходи безумовно полягають у площині вивчення досвіду інших країн світу та раціональному втіленню діючої системи, з урахуванням досвіду подій у Криму та на Донбасі. А цей досвід свідчить про неможливість сліпого копіювання будь-якої ефективно діючої системи територіальної оборони іншої держави. Як вже наголошувалося, система територіальної оборони, а особливо управління нею

головним чином залежить від реформування системи місцевого самоврядування та органів виконавчої влади, сутність якої полягає у передачі вагомій частки повноважень і завдань з ведення територіальної оборони до територіальних громад та органів місцевої влади [81].

За умов відновлення призову та служби у резерві в Україні можливо буде утримувати регулярне військо за контрактом (на прикладі ФРН) та широкою мережею Сил територіальної оборони на примусовій основі (як, наприклад, у Швейцарії), де усі громадяни проходять мотивовану службу у резерві та можуть бути закликані до дійсної служби за наказом голів адміністрацій або рад або військового командування (як у США) [28].

Такі підходи сприятимуть створенню сильної територіальної оборони і центральних регіонів держави, що надасть Україні можливість стримувати агресора від намірів глибокого вторгнення та оперативно постачати значну кількість підготовленого організованого резерву до діючої армії на будь якому напрямку. Разом з тим сили територіальної оборони повинні бути мобільними, що надасть можливість зосереджувати їх на найскладніших напрямках.

Незважаючи на певні дії по створенню військ територіальної оборони її система в Україні так і не запрацювала. За свідченнями представників громадськості, навіть у Харківській області, де загроза російської агресії як і раніше висока, резервісти змушені вони змушені за свій рахунок купувати екіпіровку і їздити на тренування, незважаючи на те, що з місцевого бюджету на виконання програм територіальної оборони та протидії терористичній діяльності виділяються мільйони гривень.

Закон України «Про оборону України» (ст. 3) вимагає здійснення підготовки органів державної влади (місцевого самоврядування), сил і засобів та військового управління, національної економіки, території та населення держави до виконання заходів з територіальної оборони у мирні часи.

Важливим кроком у законодавчому закріпленні механізмів державного впливу на обороноздатність держави в умовах агресії стало прийняття нового

закону «Про правовий режим воєнного стану» у травні 2015 року [76]. Цей закон спрямований на законодавче врегулювання правового режиму воєнного стану з урахуванням обставин, що виникли у зв'язку з зовнішньою агресією і проведенням антитерористичної операції на сході України.

Ним передбачається збільшити перелік та деталізувати зміст заходів воєнного стану, запровадити гарантії діяльності Президента України, Верховної Ради України, більш чітко врегулювати порядок введення та скасування правового режиму воєнного стану, унормувати порядок діяльності та повноваження військового командування, органів державної влади в умовах дії воєнного стану, військових адміністрацій – тимчасових державних органів, що створюються президентом України на територіях, на яких введено воєнний стан, для забезпечення дії Конституції та законів України, забезпечення разом із військовим командуванням запровадження та здійснення заходів правового режиму воєнного стану, оборони, громадського порядку та безпеки, охорони прав, свобод і законних інтересів громадян. За законопроектом в Україні або в окремих її місцевостях, де введено воєнний стан, військове командування разом із військовими адміністраціями (у разі їх утворення) можуть самотійно або із залученням органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування запроваджувати та здійснювати заходи правового режиму воєнного стану, але виключно в межах тимчасових обмежень конституційних прав і свобод людини і громадянина, а також прав і законних інтересів юридичних осіб, передбачених указом президента України про введення воєнного стану. На думку експертів Центру досліджень армії, конверсії та роззброєння (ЦДАКР) оновлений сектор безпеки держави має містити розумний симбіоз несилових методів протидії та мобільну, компактну, професійну армію, а також добре підготовлену за рахунок модернізації мобілізаційної системи територіальну оборону [81].

Таким чином, результати дослідження дозволяють зробити висновок, що система територіальної оборони України є головним компонентом системи обороноздатності. Від її організації в багатьом залежить перебіг першого етапу військового конфлікту або можливої війни, бо її функціональне призначення

полягає у стримування агресора до підходу основних сил. В організації територіальної оборони в умовах децентралізації влади важлива роль належить місцевим органам влади та місцевого самоврядування. Тому одним з головних завдань в ході реформи адміністративно-територіального устрою та системи місцевого самоврядування є забезпечення надійної територіальної оборони за рахунок місцевих резервів та залучення необхідних сил та засобів з силових структур та інших організацій та установ регіону відповідно до мобілізаційних планів.

Одним із найбільш економічних та доцільних напрямів підтримання обороноздатності держави на належному рівні є організація системи територіальної оборони (ТрО). Зарубіжні експерти визначають, що утримання сил ТрО коштує для держави значно дешевше, ніж регулярних військ, наприклад США – у 6 разів, Данії та ФРН – у 10 разів. Система територіальної оборони має ряд особливостей і переваг над іншими заходами підсилення обороноздатності держави [82].

Основою для побудови раціональної системи територіальної оборони держави є воєнно-адміністративний поділ території, який залежить від характеру загроз національним інтересам у воєнній сфері та територіальній цілісності держави, адміністративного поділу території тощо. Сучасний воєнно-адміністративний поділ України був проведений воєнно-політичним керівництвом колишнього Радянського Союзу та відповідав стратегічному замислу застосування Збройних Сил СРСР. У воєнно-адміністративному поділі території СРСР урахувались адміністративні межі областей, а кордони територій союзних республік до уваги не брались, оскільки вони становили єдину адміністративну територію.

Після розпаду Радянського Союзу сформувалися суверенні, незалежні держави, кожна з яких має свої національні інтереси, Конституцію, концепцію захисту національних територій та необхідні для їх захисту державні військові формування. Водночас усі заходи реформування Збройних Сил України та планування їх застосування здійснюються в межах воєнно-адміністративного

поділу держави, проведеного за часів СРСР, без урахування політико-економічних умов, що склалися на пострадянському просторі, та нових міжнародних відносин.

Історичний та міжнародний досвід показує, що воєнно-адміністративний поділ держави проводиться залежно від характеру зовнішніх загроз її національним інтересам у воєнній сфері та можливих способів протидії таким загрозам. Без визначення цих загроз та способів їх ліквідації здійснювати воєнно-адміністративний поділ території держави недоцільно та й неможливо. Крім того, розподіл діяльності на території держави силових структур має відповідати (збігатися) воєнно-адміністративному поділу. Відсутність такого погодження призводить до ускладнення (іноді до унеможливлення) організації взаємодії як під час організації оборони держави, так і під час виконання специфічних завдань між Збройними Силами та іншими державними силовими структурами.

Нинішній воєнно-адміністративний поділ території суттєво ускладнює організацію територіальної оборони держави. Крім того, немає узгодженості в адміністративному поділі території держави між силовими відомствами, це ускладнює організацію взаємодії в ході підготовки оборони, змушує Командувача Оперативним угрупованням військ (ОУВ) залучати до планування операції декількох регіональних керівників відповідних силових відомств. До того ж ускладнюється ведення бойових дій військами (силами), адже вони вимушені взаємодіяти на кожному етапі операції з різними регіональними підрозділами силових відомств [77].

Потребує додаткових досліджень доцільність створення територіальних органів військового управління, наприклад таких, як «Територіальне управління». Визначення категорії «Територіальне управління», на думку авторів, є некоректним, таким, що не відповідає засадам воєнної науки, потребує наукового аналізу та приведення воєнно-адміністративного поділу території держави у відповідність до замислу організації захисту територіальної цілісності України. Доцільно було б територіальним

управлінням (ТрУ) надати назву «сектор», що більше відповідає змісту воєнно-адміністративного поділу території України.

Чимало проблем існує у системі управління територіальною обороною держави. Кожному державному відомству, згідно з Конституцією та Законами України, визначені конкретні завдання та функції, відповідно до яких сформовано їх систему управління, а також потрібну організаційно-штатну структуру та чисельність на мирний та воєнний час.

Відповідно до Закону України «Про оборону України», до виконання завдань ТрО залучаються сили Цивільного захисту населення. Але, згідно з Додатковим протоколом (від 8 червня 1977 р.) до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 р. (ст. 62), вони не можуть залучатися до будь-яких заходів, пов'язаних із веденням воєнних дій [83]. На думку авторів, у законодавстві України слід чітко розділити систему Цивільного захисту населення та систему оборони держави. Для ліквідації наслідків техногенних катастроф і застосування зброї противником, здійснених терористичних актів тощо на допомогу силам Цивільного захисту населення можуть залучатись військові формування від усіх силових структур держави, але сили Цивільного захисту не можна залучати до будь-яких дій, пов'язаних із збройною боротьбою. Тому об'єднувати управління діяльністю сил Цивільного захисту населення та територіальної оборони держави було б недоцільно [77].

Для підвищення ефективності оборони воєнно-політичне керівництво більшості держав світу застосовує комплекс загальнодержавних, воєнних і спеціальних заходів, які становлять сутність ТрО. Найважливішим напрямом підтримання обороноздатності держави є розроблення принципово нових підходів до організації ТрО та вдосконалення системи управління силами (засобами) ТрО під час виконання визначених завдань.

Ефективність системи управління ТрО суттєво впливає на якість виконання завдань. Оцінювання ефективності системи управління ТрО, дає можливість розрахунковими методами визначити стан системи управління, показати, наскільки структура системи управління сприяє найповнішому

використанню потенційних можливостей військ (сил), що залучаються для виконання завдань ТрО, виявити вплив рівня підготовленості особового складу органів управління на ефективність виконання цих завдань.

Найважливішим принципом оцінювання ефективності системи управління ТрО є принцип системного підходу, згідно з яким система управління, по-перше, розглядається як ієрархічна структура від вищих ланок до нижчих і, по-друге, кожна ланка – як сукупність фізично й інформаційно пов'язаних між собою органів управління, пунктів управління, систем зв'язку, автоматизованих і спеціальних систем. Тому ефективність системи управління ТрО залежить від ефективності систем органів управління, пунктів управління, автоматизованої системи управління, а також від обсягу необхідних для цього матеріальних витрат.

Проведені навчання (тренування), конференції та семінари з ТрО свідчать, що на сьогодні, незважаючи на наукові дослідження, здійснені провідними фахівцями, в галузі організації управління ТрО залишається низка невіршених питань, проблем і протиріч. Організація управління ТрО держави у ланці Генеральний штаб Збройних Сил України – територіальне управління здійснюється відповідно до нормативно-правових актів у загальній системі управління Збройними Силами. На думку спеціалістів, слід більш детально розглянути організацію управління ТрО в ланці ТрУ – зона ТрО – район ТрО, оскільки:

- відсутність у складі штабів зон (районів) ТрО військових фахівців (за винятком начальника штабу зони та його заступника) ускладнює раціональне планування та організацію оперативного та матеріально-технічного забезпечення бойових і спеціальних дій сил та засобів, визначених для виконання завдань ТрО в зоні (районі);

- відсутність мобільних засобів радіозв'язку та інших сучасних засобів управління у системі управління зон (районів) ТрО значно утруднює процес збирання, оброблення, аналізу інформації та передавання розпоряджень

військовим формуванням, призначеним для виконання завдань у зоні (районі) ТрО;

– недосконалість нормативно-правової бази щодо організації ТрО суттєво ускладнює процес прийняття рішень начальником зони (району) ТрО та знижує ефективність управління підрозділами в ході виконання ними завдань.

Отже, існуюча система управління ТрО України потребує корегування та уточнення для підвищення ефективності як окремих складових системи управління, так і системи управління загалом [77].

Історичний досвід ведення війн підтвердив основний принцип управління військами – принцип єдиноначальності, який передбачає централізацію управління воєнними діями у визначеному районі в одних руках. Таким чином, загальне управління ТрО держави зосереджується в Генеральному штабі Збройних Сил України. У районах ведення операцій ОУВ управління силами та засобами ТрО здійснюється Командувачем Об'єднаного оперативного командування (командиром корпусу) за єдиним планом. На території, де режим воєнного стану не вводиться, управління силами та засобами зон (районів) ТрО здійснює начальник територіального управління (начальник сектора ТрО) через військових комісарів областей (районів).

Місцеві органи влади зобов'язані виконувати функціональні обов'язки в тісній взаємодії з військовим командуванням та діяти відповідно до Закону України «Про правовий режим воєнного стану» [66]. В районах, де не ведуться бойові дії і правовий режим воєнного стану не вводився, правоохоронні органи та силові структури виконують завдання за функціональним призначенням, управління ними здійснюють міністерства та відомства за підпорядкованістю.

Завдання, що стосуються формування підрозділів ТрО та їх підготовки, утримання маршрутів маневру військ, проведення мобілізаційних заходів, організації взаємодії в ході виконання завдань пропуску військ, організації оборони воєнних об'єктів та контролю за виконанням інших завдань ТрО, виконуються військовими комісаріатами – начальниками зон (районів) ТрО. Місцеві органи державної влади, які підпорядковані Президенту та Кабінету

Міністрів, зобов'язані організувати допомогу та всебічну підтримку військам (силам) ТрО, виконувати основні функції державного управління на місцях та керувати штабами Цивільного захисту населення.

Управління системою ТрО здійснюється Генеральним штабом ЗС України через Командувача Об'єднаного оперативного командування (ООК) та начальників територіальних управлінь (секторів ТрО).

На сили та засоби ТрО України слід покладати такі завдання, які б забезпечували підтримку військ (сил) у ході стратегічного (оперативного) розгортання та подальшого застосування Збройних Сил для відбиття зовнішньої агресії. Виконання завдань ТрО в особливий період потребує організації тісної взаємодії між всіма силовими відомствами, з метою забезпечення проведення основних державних оборонних заходів: мобілізаційного та оперативного розгортання Збройних Сил; підготовки та утримання маршрутів пересування військ (сил); охорони та оборони важливих об'єктів; організації евакуаційних заходів; посилення охорони державного кордону; боротьби з ДРГ та незаконно сформованими військовими формуваннями тощо.

Під час аналізу ефективності наявної системи управління ТрО виникає коло питань:

- чи здатні цивільні керівники органів місцевих адміністрацій управляти військовими формуваннями в ході їх бойового застосування;
- чи можуть цивільні начальники зон (районів) ТрО відповідати за охорону державного кордону, організувати розвідку та переслідування ДРГ противника, управляти обороною важливих державних об'єктів та комунікацій;
- чи доцільно цивільних керівників органів місцевої влади безпосередньо підпорядковувати начальнику територіального управління Збройних Сил;
- чи можуть голови обласних та районних держадміністрацій та ради нести кримінальну відповідальність за невиконання бойового наказу або за невиправдані втрати особового складу під час виконання бойових завдань?

Досвід проведених командно-штабних навчань у зонах ТрО України підтверджує, що покладання відповідальності за організацію територіальної оборони на органи місцевого самоврядування є недоцільним. Навіть досвідчені керівники місцевих державних адміністрацій не готові за рівнем військової підготовки управляти військовими формуваннями. Крім того, Законами України не передбачена можливість безпосереднього підпорядкування органів місцевої влади військовим, крім районів, де вводиться режим воєнного стану. Але і з уведенням режиму воєнного стану керівники місцевих органів влади не несуть будь-якої відповідальності за виконання військовими формуваннями бойових завдань. Одна з проблем в управлінні ТрО виникла після об'єднання деяких районних військових комісаріатів. Згідно з Положенням про територіальну оборону, військовий комісар є начальником штабу – заступником начальника району ТрО. Після об'єднання військкоматів військовий комісар залишився начальником штабу двох районів ТрО, що само по собі нелогічно та неприпустимо.

Аналізуючи комплекс проблем, що виникли в ході планування заходів ТрО, під час проведення командно-штабних навчань з ТрО можна визначити декілька напрямів їх вирішення.

По-перше, переглянути воєнно-адміністративний поділ території держави. Доцільно було б визначити східний, південний та північно-східний сектори (округи, регіони, тощо) територіальної оборони. По-друге, систему Цивільного захисту населення вивести із системи територіальної оборони та організувати її за окремими планами, у суворій відповідності до положень Женевських конвенцій. По-третє, управління зонами, районами ТрО покласти на відповідних військових комісарів, а управління штабами Цивільного захисту населення держави, областей та районів доцільно покласти на Кабінет Міністрів та голів місцевих державних адміністрацій. Адміністративні райони, яких розформовані військкомати, об'єднати в один район територіальної оборони з єдиним планом ТрО, під єдиним керівництвом.

Система управління ТрО держави має бути автоматизованою, яка б давала можливість здійснювати процес управління у реальному масштабі часу,

забезпечувати як централізоване, так і децентралізоване управління силами ТрО [77].

Отже, це підтверджує необхідність здійснення комплексу наукових досліджень щодо створення нових моделей як системи територіальної оборони держави так і системи організації підготовки та відправки резервів (резервних формувань). Досвід АТО підтверджує, що організація підготовки до ведення спільних дій у взаємодії між військовими формуваннями, правоохоронними органами та органами державної влади є вирішальним чинником для досягнення загальної мети щодо забезпечення національної безпеки держави.

Особливість планування подальших наукових досліджень: на наш погляд, полягає у врахуванні принципово нових підходів стосовно сутності, підготовки та ведення ТрО в сучасних умовах. Вони полягають в наступному:

- розширити спектр завдань територіальної оборони; основним завданням територіальної оборони вважати: оборону всієї території держави, відповідно завдання ТрО розповсюджуються як на зону ведення бойових дій, так і за її межами; передбачається виконання завдань боротьби з противником у його тилу, після окупації частини території; вирішення завдань щодо ізоляції операційних зон угруповань військ (сил); виконання заходів контрдиверсійної боротьби поза районами ведення бойових дій; здійснення підготовки та оборони великих міст тощо.

- відокремити категорії «територіальна оборона» в окремий вид сил ТрО або в окремий рід військ ТрО;

- створити крім оперативних резервів 1 та 2 черги, окремого резерву сил (військ) територіальної оборони;

- сформувати бригади ТрО замість стрілецьких батальйонів, загонів оборони та рот охорони;

- проведення широкомасштабних КШН загальнодержавного рівня;

- у запропонованій системі важливу роль відіграватиме підготовка особового складу вже в мирний час, яку сплановано здійснювати в системі підготовки резервів:

- при Національному університеті оборони України (м. Київ),
- при Національній академії Сухопутних військ (м. Львів),
- при Військовій академії (м. Одеса).

Вказані напрями вдосконалення системи територіальної оборони потребують додаткових наукових досліджень, але вже сьогодні вони дають змогу по-новому підійти до організації управління обороною України і підвищення боєздатності Збройних Сил та інших військових формувань держави.

Одним з найважливіших напрямів підтримання обороноздатності держави в сучасних умовах є розроблення принципово нових підходів до організації системи територіальної оборони (ТрО) та вдосконалення системи управління силами (засобами) ТрО під час виконання визначених завдань. Необхідно переглянути воєнно-адміністративний поділ території держави, визначити доцільні одиниці (сектори, округи, регіони тощо) територіальної оборони. Систему Цивільного захисту населення необхідно вивести із системи територіальної оборони та організувати її за окремими планами, у суворій відповідності до положень Женевських конвенцій. Управління зонами, районами ТрО доцільно покласти на відповідних військових комісарів, а управління штабами Цивільного захисту населення держави, областей та районів доцільно покласти на Кабінет Міністрів та голів місцевих державних адміністрацій. Адміністративні райони, в яких розформовані військкомати, об'єднати в один район територіальної оборони з єдиним планом ТрО, під єдиним керівництвом. Система управління ТрО держави має бути автоматизованою, забезпечувати як централізоване, так і децентралізоване управління силами ТрО і здійснювати процес управління у реальному часі.

ВИСНОВКИ

1. За сучасних умов існує необхідність глибокого теоретичного аналізу динаміки розвитку геополітичної ситуації навколо України, виявлення та класифікації загроз, опрацювання засад та напрямків протидії інформаційним диверсіям, визначення алгоритмів активного залучення до вирішення оборонних проблем усіх структурних елементів Сектору безпеки, зокрема органів місцевої влади. При цьому, досить високий рівень умовності в трактуванні суті явищ і процесів у галузі безпеки й оборони, в оцінках шляхів і методів розв'язання конфліктів, невідворотно нівелює будь-які зусилля щодо його вирішення та мирного завершення.

2. Базовими принципами сучасних систем колективної безпеки є універсальність, відсутність внутрішнього протистояння, оборонний характер наявності загрози ззовні, військове реагування в кризових ситуаціях, повага до прав людини.

Ми підтримуємо думку, що входження України у євроатлантичну та європейську системи безпеки повністю відповідає її національним інтересам.

Основною умовою дієвого воєнно-політичного співробітництва та досягнення рівня справжніх партнерських відносин Української держави із сучасними системами безпеки Європи є трансформація Збройних Сил України в сучасну мобільну армію, здатну протистояти будь-якому агресору, створення професійної армії, впровадження цивільного контролю над збройними силами, перехід на загальноєвропейські стандарти. Основними видами співробітництва і партнерства є: миротворчі операції під егідою ООН; боротьба з міжнародним тероризмом; військове співробітництво; військово-технічне співробітництво; участь в операціях Європейських сил швидкого реагування; створення багатонаціональних військових підрозділів; контроль над озброєннями та роззброєння тощо.

3. Процес прийняття управлінських рішень у сфері національної безпеки у цілому відбувається за класичними законами теорії прийняття рішень. У той же час, особливості сучасної безпекової ситуації, яка характеризується високим рівнем турбулентності і невизначеності, актуалізують питання забезпечення безперервності процесу прийняття рішень у сфері національної безпеки. Раціональний процес вирішення будь-якої проблеми має включати такі основні етапи: ситуаційний аналіз, ідентифікація проблеми та формулювання мети; вибір варіантів рішень, планування, визначення критеріїв оцінки; моніторинг реалізації, оцінка результату. За необхідності, етапи можуть реалізовуватися одночасно, паралельно, та повторюватися найбільш раціональним способом. В умовах гібридної війни особливої важливості набуває аналіз проблемної ситуації, ідентифікація загроз та постановка завдань. Для забезпечення безперервності процесу прийняття рішень у сфері національної безпеки критично важливе значення мають: здатність уповноважених органів/осіб приймати, доводити і реалізовувати рішення, а також можливість виконання рішень у законний, ефективний і підзвітний спосіб навіть у кризових умовах. Удосконалення управлінських процесів при цьому потребує вжиття таких заходів:

- закріплення у законодавстві чіткої системи прийняття стратегічних рішень і розподілу відповідальності у сфері національної безпеки з урахуванням принципів національної стійкості;
- посилення міжвідомчої взаємодії, налагодження постійних комунікацій у процесів прийняття державних рішень;
- більш активне залучення громадськості до процесів контролю за діяльністю органів сектору безпеки і оборони та прийняття державних рішень (на етапі розробки концепцій, проєктів нормативно-правових актів тощо).

4. Агресивні дії РФ проти України спрямовані, зокрема, на послаблення державної влади в нашій державі, актуалізують питання забезпечення безперервності управління у сфері національної безпеки. З огляду на те, що така проблематика є досить новою для України доцільно спочатку розробити

Концепцію безперервності управління, яка визначатиме мету, принципи, основні завдання і сфери відповідальності органів державної влади, порядок їх взаємодії, комунікації з населенням тощо, поклавши організаційне забезпечення такої розробки на Апарат Ради національної безпеки і оборони України або Офіс Президента України. Після публічного обговорення підготовленого проекту його доцільно було б винести на розгляд РНБОУ з подальшим затвердженням Президентом України. На основі такої Концепції Кабінетом міністрів України має бути розроблений і затверджений відповідний план дій, спрямований на комплексне врегулювання питань убезпечення процесу прийняття стратегічних рішень. У ході проведення комплексного огляду сектору безпеки і оборони відповідно до вимог статті 27 Закону України «Про національну безпеку України» доцільно передбачити проведення оцінки системи управління щодо забезпечення безперервності її функціонування. При цьому Кабінету Міністрів України доцільно доручити: Міністерству оборони України при підготовці проекту порядку оборонного огляду, Міністерству внутрішніх справ України при підготовці проекту порядку огляду громадської безпеки та цивільного захисту, центральному органу виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну військово-промислову політику, при підготовці проекту порядку огляду оборонно-промислового комплексу, Державній службі спеціального зв'язку та захисту інформації України при підготовці проекту порядку огляду стану кіберзахисту критичної інформаційної інфраструктури, державних інформаційних ресурсів та інформації, вимога щодо захисту якої встановлена законом враховувати необхідність оцінки відповідних системи управління на предмет їх вразливості до кібератак, зовнішніх впливів різного походження, сумісності з іншими державними системами, передусім у секторі безпеки і оборони, наявності альтернативних планів, стратегій на випадок кризи/надзвичайної ситуації тощо. Аналогічні рекомендації мають бути надані Президентом України Службі безпеки України при підготовці проекту порядку проведення огляду загальнодержавної системи боротьби з тероризмом, а також

Об'єднаному комітетові з питань розвідувальної діяльності при підготовці проекту порядку проведення огляду розвідувальних органів України.

5. За результатами проведення комплексного огляду сектору безпеки і оборони Кабінетом Міністрів України спільно з Апаратом РНБОУ мають бути розроблені рекомендації щодо комплексних заходів із захисту систем управління від атак, зовнішніх впливів тощо, які передбачатимуть, зокрема, необхідність організації і проведення регулярних практичних занять і тренувань, а також посилення комунікацій з населенням. Апарату РНБОУ доцільно винести на розгляд Ради питання щодо стану виконання рішень РНБОУ і запропонувати механізми посилення відповідальності за їх невиконання.

6. Одним з найважливіших напрямів підтримання обороноздатності держави в сучасних умовах є розроблення принципово нових підходів до організації системи територіальної оборони (ТрО) та вдосконалення системи управління силами (засобами) ТрО під час виконання визначених завдань. Необхідно переглянути воєнно-адміністративний поділ території держави, визначити доцільні одиниці (сектори, округи, регіони тощо) територіальної оборони. Систему Цивільного захисту населення необхідно вивести із системи територіальної оборони та організувати її за окремими планами, у суворій відповідності до положень Женевських конвенцій. Управління зонами, районами ТрО доцільно покласти на відповідних військових комісарів, а управління штабами Цивільного захисту населення держави, областей та районів доцільно покласти на Кабінет Міністрів та голів місцевих державних адміністрацій. Адміністративні райони, в яких розформовані військкомати, об'єднати в один район територіальної оборони з єдиним планом ТрО, під єдиним керівництвом. Система управління ТрО держави має бути автоматизованою, забезпечувати як централізоване, так і децентралізоване управління силами ТрО і здійснювати процес управління у реальному часі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Про Рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 травня 2015 р. «Про Стратегію національної безпеки України»: Указ Президента України від 26 трав. 2015 р. № 287/2015. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/287/2015> [Дата звернення 23.11.2022]
2. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 верес. 2015 р. «Про Воєнну доктрину України»: Указ Президента України від 24 вересня 2015 р. № 555/2015. URL: <http://www.president.gov.ua/documents/555201519443> [Дата звернення 13.11.2022]
3. Заплатинський В. М. Логіко-детермінантні підходи до розуміння поняття “Безпека” / В. М. Заплатинський // Вісник Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка [редкол.: П. С. Атаманчук (відп. Ред.) та ін.]. – Кам’янець-Подільський: Кам’янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2012. Випуск 5. С. 90–98.
4. Ситник Г. П. Національна безпека України: теорія і практика: Навч. посібник / Г. П. Ситник, В. М. Олуйко, М. П. Вавринчук; за заг. ред. Г. П. Ситника. Хмельницький ; К. : Вид-во “Кондор”, 2007. 616 с.
5. Ситник Г. П. Концептуальні засади забезпечення національної безпеки України : навч. посіб. / Г. П. Ситник : у 3 ч. Ч. 3 : Державна політика та основи стратегічного планування забезпечення національної безпеки. К. НАДУ, 2010. 208 с.
6. Ситник Г. П. Державне управління національною безпекою України: монографія. К.: Вид-во НАДУ, 2004. 408 с.
7. Вишнівський В. В. Трансформація поглядів на забезпечення воєнної безпеки і оборони держави в сучасних умовах/ В. В. Вишнівський, С. В. Васечко, А. М. Іващенко // Вісник КНУ ім. Т.Шевченка, військово-спеціальні науки. – 2010. Вип. 25. С. 73–79
8. Козлов К. І. Теорія державного управління: парадигми, концепти і системи. К. : 2013.

9. Бакуменко В. Д. Теорія державного управління. Енциклопедія державного управління : у 8 т. / Нац. акад. держ. упр. при Президентові України ; наук.-ред. колегія : Ю. В. Ковбасюк (голова) та ін. К. : НАДУ, 2011. Т. 1 : Теорія державного управління / наук.-ред. колегія : В. М. Князев (співголова), І. В. Розпутенко (співголова) та ін. 2011. С. 646-648.

10. Горбатюк С. Є. Еволюція феномену безпеки: від стародавніх політико-правових учень – до сучасної наукової думки. Вісник НАДУ при Президентові України. 2016. № 2. С. 28–34.

11. Гончаренко О. М. Поняття національної безпеки в контексті національних інтересів України. Наука і оборона. 2002. №1. С 18-24.

12. Стукалін Т. А. Воєнна безпека в контексті нових викликів та загроз національній безпеці України. Реформування публічного управління та адміністрування: теорія, практика, міжнародний досвід : матеріали Всеукраїнської наук.-практ. конф. за міжнар. участю. 28 жов. 2016 р. Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2016. С. 216–217.

13. Смолянчук В. Фактор НАТО у формуванні військової могутності Української держави. Людина і політика. 2014. – №3. С. 24-33.

14. Політологічний енциклопедичний словник / Упорядник В.П. Горбатенко. За ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. - 2-е вид., доп. і перероб. К. : Генеза, 2004. 736 с.

15. Про оборону України: Закон України від 5 жовтня 2000 р. № 2020-III. ВВР, 2000. С. 238–245.

16. Арон Р. Мир і війна між націями. К.: МП “Юніверс”. 2000. 688 с.

17. Бодрук О. Структури воєнної безпеки: національний та міжнародні аспекти: монографія. К.: НППМБ. 2001. 300 с.

18. Дзьобань О. Національна безпека в суспільствах транзитивного типу : монографія. Харків : НАУ ім. М.Є.Жуковського “ХАІ”, 2004. 291с.

19. Копійка В. Європейські інтеграційні концепції в контексті майбутнього розширення ЄС. Актуальні проблеми міжнародних відносин. К.:ІМВ, 2000. Випуск 27 (ч.1). С.34–53.

20. Перепелиця Г. М. Воєнна безпека України на межі тисячоліть: Моногр. К. : Стилос, 2002. 384 с.
21. Смолянчук В. Військова могутність України: Теоретико-методологічні засади формування і розвитку (політологічний аналіз досвіду 1990-х років): монографія. К.; Ірпінь: ВТФ “Перун”, 2000. 466 с.
22. Пелих А. О. Воєнно-політичні моделі держав в управлінні національною безпекою євроатлантичних і пострадянських країн. Автореферат к.держ.упр. 25.00.01– теорія та історія державного управління. К. : 2017. 20 с.
23. Білорус О. Г. Глобалізація і безпека розвитку. К.: КНЕУ. 2001. 733.
24. Базив Д. Геополитическая стратегия Украины. К. : Институт государства и права им. В. М.Корецкого НАН Украины. 2000. 192 с.
25. Богданович В. І. Роль та місце воєнно-політичної моделі держави у розробленні та здійсненні політики забезпечення її воєнної безпеки. Наука і оборона. № 1. 2009. С.34–37.
26. Про національну безпеку: Закон США. Неофіційний переклад МЗС України. 2006. 64 с.
27. Стратегічна концепція оборони та безпеки членів Організації Північноатлантичного договору, прийнята главами держав та урядів в Лісабоні 19 листопада 2010 року. URL : <http://nato.mfa.gov.ua/ua/act/open/id/2086>. [Дата звернення 23.11.2022]
28. Стукалін Т. А. Організаційно-правові засади у сфері оборони України в контексті сучасних ризиків та загроз. Ефективність державного управління [Текст] : зб. наук. пр. Вип. 42 / за заг. ред. чл.-кор. НАН України В. С. Загорського, доц. А. В. Ліпенцева. Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2015. С. 215–222.
29. Стукалін Т. А. Суть та особливості державного управління у сфері оборони. Ефективність державного управління [Текст] : зб. наук. пр. Вип. 36 / за заг. ред. чл.-кор. НАН України В. С. Загорського, доц. А. В. Ліпенцева. Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2013. С. 112–119.
30. Commitment to enhance resilience. Issued by the Heads of State and Government participating in the meeting of the North Atlantic Council in Warsaw, 8-9 July 2016. URL:

https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_133180.htm?selectedLocale=en

[Дата звернення 23.11.2022]

31. Забезпечення безперервності процесу управління у сфері національної безпеки. URL: <http://www.grinchevskiy.ru/1945-1990/direktiva-snb-68.php> [Дата звернення 12.11.2022]

32. Allies move forward on enhancing NATO's resilience. URL: https://www.nato.int/cps/en/natohq/news_135288.htm?selectedLocale=en [Дата звернення 23.11.2022]

33. Snider D.S., The National Security Strategy: Documenting Strategic Vision // Strategic Studies Institute, U.S. Army War College. Carlisle Barracks, March 15, 1995. p. 2-14.

34. Buzan B., People, State and Fear: The National Security Problem in International Relations. Chapel Hill, 1983.

35. Директива СНБ-68. Історія США в документах. URL: <http://www.grinchevskiy.ru/1945-1990/direktiva-snb-68.php> [Дата звернення 15.11.2022]

36. Nuclear Skills Strategy Group. URL: <https://www.nssguk.com/> [Дата звернення 13.11.2022]

37. Seeking a National Strategy: A Concept for Preserving Security and Promoting Freedom. The Phase II Report on a U.S. National Security Strategy for 21st Century. The United States Commission on National Security / 21st Century. April 2000.

38. The Situation Room – John F. Kennedy Presidential Library & Museum. URL: www.jfklibrary.org [Дата звернення 23.11.2022]

39. Кодекс поведення, касаючийся воєнно-політичних аспектів безпеки. Організація по безпеці і співробітництву в Європі, 3 грудня 1994 року. URL: <https://www.osce.org/ru/fsc/41359?download=true> [Дата звернення 23.11.2022]

40. Поле битви – Україна. Від «володарів степу» до кіборгів. Воєнна історія України від давнини до сьогодення / упоряд. К. Галушко. Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2016. 352 с.

41. Білявець С. Я. Історичні аспекти підготовки молоді до військовопрофесійної діяльності в Україні: від Київської Русі до XVII століття. Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія : педагогічні науки. Хмельницький : Вид-во НАДПСУ, 2016. № 4(6). С. 18–31.
42. Котляр М. Ф. Воєнне мистецтво Давньої Русі. Київ : Наш час, 2011. 280 с. (Стратегікон).
43. Тимчак Я. В. Військово-фізична підготовка в Україні (IX–XVIII ст.) : автореф. дис. ... канд. наук з фіз. виховання різних груп населення : 24.00.02. Луцьк, 1998. 18 с.
44. Батюк Т. В. Збройні сили України в протистоянні турецько-татарській експансії у другій половині XVI – на початку XVII ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 20.02.22. Львів, 2003. 20 с.
45. Субтельний О. Україна: історія / пер. з англ. Ю. І. Шевчука ; вст. ст. С. В. Кульчицького. 3-тє вид., перероб. і доп. Київ : Либідь, 1993. 720 с
46. Чухліб Т. В. Воєнне мистецтво. Історія української компетентності : у 5 томах. Київ : Наукова думка. Т. 3 : Українська культура другої половини XVII–XVIII століть. С. 293–316.
47. Апанович О. М. Козацька енциклопедія для юнацтва : Кн. ст. про іст. буття українського козацтва / упорядкув., текстол. підготов. О. Яремійчук ; наук. ред., авт. післямови Ю. Мицик. Київ : Веселка, 2009. 719 с.
48. Каляндрук Т. Б. Таємниці бойових мистецтв України : монографія. Видання шосте, доповнене. Львів : ЛА «Піраміда», 2013. 304 с.
49. Кабачинський М. І. Становлення та розбудова Прикордонних військ України в 1991–2003 роках: історичний аспект : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01. Чернівці, 2006. 586 с
50. Про заходи щодо охорони державного кордону України з Республікою Молдова : Указ Президента України від 17 берез. 1992 р. № 158. Державний кордон України : зб. док. за 1992 р. Київ : Держкомкордон, 1993. С. 20.

51. Про заходи щодо охорони державного кордону України з Республікою Молдова : розпорядження Кабінету Міністрів України від 18 березня 1992 р. № 162-р. Державний кордон України : зб. док. за 1992 р. Київ : Держкомкордон, 1993. С. 22.
52. Про Державну прикордонну службу України : Закон України від 3 квіт. 2003 р. № 661-IV. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 27. Ст. 208. Зі змінами ; ост. ред. 13 січ. 2011 р.
53. Кіреєв О. М. Професійна підготовка прикордонників Європейського Союзу (на прикладі Прикордонної варти Республіки Польща). Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. 2011. Вип. 5. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadps_2011_5_8 (дата звернення: 16.11.2022).
54. Криленко І. М. Система військової освіти України: історико-методологічні аспекти. Дослідження з історії техніки : зб. наук. праць / [за ред. Л. О. Гриффіна]. Київ : НТУУ «КПІ», 2006. Вип. 9. С. 128–136.
55. Криленко І. М. Історія науки і техніки в навчальних планах підготовки офіцерів. Вісник Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»: зб. наук. праць / Тематичний випуск : Історія науки і техніки. Харків : НТУ «ХПІ», 2008. № 53. С. 60–67.
56. Мітягін О. О., Полуйко М. О., Черних О. Б. Історичні засади реформування системи військової освіти в Україні. Військова освіта. 2013. № 1. С. 149–158. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vios_2013_1_19 [Дата звернення 23.11.2022]
57. Нецадим М. І. Військова освіта України: історія, теорія, методологія, практика : монографія. Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2003. 852 с.
58. Про створення Інституту Прикордонних військ України : постанова Кабінету Міністрів України від 14 груд. 1992 р. № 700. Комп'ютер. інформ.- прав. система «Ліга». URL: www.liga.net (дата звернення: 14.11.2022).

59. Дем'янюк Ю. А. Оптимізація процесу формування проєктувальної компетентності майбутніх офіцерів-прикордонників. Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія : Педагогіка. 2018. Вип. 1. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadped_2018_1_5 (дата звернення: 10.11.2022).
60. Блощинський І. Професійна підготовка фахівців для охорони морських кордонів США з використанням технологій дистанційного навчання. Науковий вісник Чернівецького університету. Сер. : Педагогіка та психологія. Чернівці : ЧНУ, 2015. Вип. 766. С. 14–23.
61. Балендр А. Сучасний досвід підготовки офіцерів Держприкордонслужби України в Міжнародній правоохоронній академії Угорщини. Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія : Педагогіка. 2016. Вип. 5. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadped_2016_5_3 (дата звернення: 14.11.2022).
62. Блощинський І. Дистанційне навчання прикордонників у країнах Азії (на прикладі фахівців Прикордонної поліції Міністерства громадської безпеки Китайської Народної Республіки). Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Сер. : Педагогічні науки. Хмельницький : Вид-во НАДПСУ, 2016. № 2 (4). С. 48–61.
63. Блощинський І. Г., Таушан Д. В. Уніфікована програма підготовки прикордонників країн Європейського Союзу: мовний аспект. Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Сер. : Педагогічні та психологічні науки. Хмельницький : Вид-во НАДПСУ, 2012. № 64. С. 20–24.
64. Ченцов В., Таранова С. Управління митною справою в США: організаційні аспекти. Державне управління та місцеве самоврядування : збірник наукових праць. 2009. Вип. 3(3). С. 29–35.
65. Даниленко О. Б. Особливості професійної підготовки фахівців правоохоронних органів в навчальних закладах провідних країн НАТО. Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України.

- Серія : Педагогіка. 2015. Вип. 5. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadped_2015_5_6 (дата звернення: 10.11.2022).
66. Richtlinien für die Auswahl und Einstellung von Bewerberinnen und Bewerbern nach § 12 BPolLV für den mittleren Polizeivollzugsdienst in der Bundespolizei. Berlin, 2007. 25 p.
67. Diplomstudiengang (Diplomverwaltungswirt) – Modulhandbuch. Modulares Curriculum. FHB, 2010. 152 s.
68. ILEA Budapest. URL: <https://2001-2009.state.gov/p/inl/crime/ilea/c11279.htm> (дата звернення: 15.10.2022).
69. Білявець С. Я. Обґрунтування компонентів методичної системи формування професійної компетентності майбутніх офіцерів-прикордонників у процесі навчання військово-спеціальних дисциплін. Молодий вчений. 2017. № 12 (52) грудень. С. 346–351.
70. Семенов О. М. Система професійної підготовки майбутніх учителів української мови і літератури (в умовах педагогічного університету) : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.04. Київ, 2006. 560 с.
71. O Straży Granicznej : Ustawa z dnia 12 października 1990 r. URL: <https://www.strazgraniczna.pl/pl/straz-graniczna/prawo/ustawy/1659,Ustawa-z-dnia12-pazdziernika-1990-r-o-Strazy-Granicznej.html>. [Дата звернення 23.11.2022]
72. Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України від 28 червня 1996 року. – К.: Преса України, 1997. – 80 с.
73. Про національну безпеку України: Закон України від 21 червня 2018 року № 2469-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19>. [Дата звернення 23.11.2022]
74. Про оборону України: Закон України – від 5 жовтня 2000 р. – 2020-III. // ВВР, 2000. – С. 238–245.
75. Про правовий режим надзвичайного стану: Закон України від 16.03.2000 № 1550-III (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2000, № 23, ст. 176). – URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1550-14>. [Дата звернення 23.11.2022]

76. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12 травня 2015 року. URL : <http://zakon.rada.gov.ua/go/2232-12>. [Дата звернення 23.11.2022]
77. Єфімов Г. В. Погляди на реформування системи управління плануванням та виконанням заходів територіальної оборони держави в сучасних умовах / Єфімов Г.В., Мінасов В.С. // Збірник наукових праць Військової академії. – Одеса: ВА, 2016. вип. 2 (6). С. 150 – 158
78. Про затвердження Положення про територіальну оборону України : Указ Президента України від 2 вересня 2013 року № 471/2013 – URL : zakon.rada.gov.ua (для службового користування). [Дата звернення 23.11.2022]
79. Єфімов Г. В. Становлення та розвиток системи територіальної оборони / Єфімов Г.В., Сутюшев Т.А., Макачук Ю.А. Збірник наукових праць Національної академії Національної гвардії України. Честь і закон. №3 Харків. 2016. С. 21–40.
80. Огаркова Т. Життя європейців: Швейцарська армія. URL : <http://life.pravda.com.ua/society/2014/06/10/171074/>. [Дата звернення 23.11.2022]
81. Про утворення військово-цивільних адміністрацій. Указ Президента України від 13.08.2015 р. № 472/2015. URL : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/472/2015>. [Дата звернення 23.11.2022]
82. Якубець І. Україна: проблеми територіальної оборони. URL : <http://cacds.org.ua/ru/comments/339>. [Дата звернення 23.11.2022]
83. Додатковий протокол (від 8 червня 1977 р.) до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 р. (ст. 62). URL : https://zakon.rada.gov.ua/go/995_199 [Дата звернення 23.11.2022]